

Den danske der-konstruktion

Af Lars Brink

I det følgende agter jeg at give en samlet fremstilling af *der*-konstruktion i dansk. En status, der vel er fyldigere og mere diskuterende end naturligt i en stor reference-grammatik, men på den anden side mindre end i en samling primær-afhandlinger, der tilsammen skulle dække alle sider af fænomenet. Den vil rumme mange nye iagttagelser, årsagsforklaringer og argumenter – hvilke, vil klart fremgå – men hovedformålet er afklaring, status.

Den historiske udvikling og dermed detail-årsagerne bag det moderne *der* vil jeg ikke gå dybt ind i. Subjektsvikaren *der* er udviklet af adverbiet *der* i tryksvag form, opr. [o dər], der ifølge lydloven om r-vokalisering bliver til [o dɔ] eller (nu almindeligst) [o dα], udtaler, der er identiske med subjektsvikarens. Brink & Lund 1975 § 36. En hovedårsag hertil – ligesom til subjektsvikaren *det* – er en tendens til at udstyre enhver sætning med et subjekt, uanset om sagforholdet bag ytringen berettiger det, hvilket er et, svagt, indicium på, at vort biologiske sprogorgan er disponeret for subjekter, men naturligvis kan tendensen blot skyldes en generalisering af ytringer med – sagligt begrundet – subjekt. Det interessante perspektiv – og vel grunden til, at *der* er blevet følt som det grammatisk mest spændende ord i sproget – er, at det eftertrykkeligt viser, at der i dansk rent psykologisk findes en subjektsplads i enhver sætning, og at denne »gerne vil« udfyldes.

En anden overordnet årsag synes at være trangen til at give eksistential-sætninger en syntaktisk særegen form (*der er ...*). Som Brentano har påpeget (Kuroda 1972), er eksistential-udsagn noget helt for sig. Man kan sige, at de hævder, hvad der i alle andre verber ligger forudsat, og er tømt for resten bortset evt. fra »stedet hvor«. Talrige sprog, fra de velkendte til oldgræsk, russisk og kinesisk, giver disse udsagn en helt egen – genetisk bestemt? – form med verbum + fænomen-betegnelse – herunder finsk, der har lokativ + 'være' + eksistential-subjektet i partitiv (hvis det er flertalligt) i stedet for nominativ. (Se Jespersen 1914).

Jeg prøver at beskrive alle de regler, der gælder subjektsvikaren *der* – og at forklare dem. En forklaring er altid HISTORISK: Hvorfor opstod/forsvandt regel x af en ældre sprogtilstand uden/med reglen. Og den er altid

AHISTORISK, fordi årsagen er noget synkront i den sproglige bevidsthed hos de sprogbrugere, der indførte/afskaffede reglen.

Jeg vil ikke give nogen forskningshistorik, men en del ophavsmænd vil blive nævnt, og litteraturlisten savner næppe nogen væsentlig omtale af det lille danske *der*. Derimod kan der i den udenlandske litteratur om beslægtede konstruktioner, specielt den rige svenske og engelske-amerikanske, måske findes yderligere regler, der også har gyldighed for dansk. De har i så fald ingen rolle spillet i den danske litteratur. Eksistens-reglen har jeg hentet fra amerikansk og svensk forskning, hvor den fremhæves klarere.

Der vil flere steder sendes sideblikke til andre sprog, især germaniske.

Der findes følgende typer med subjektvikaren *der*, også kaldet *foreløbigt subjekt*, *formelt subjekt* og *formelt (subjekts)sitativ*:

1. Ubestemt subjekt (uden kløvning)
2. *Der*-kløvning
3. Opremsning
4. Subjektløs sætning i passiv
5. Subjektløst *være* + adjektiv
6. Andre subjektløse sætninger
7. Hv-ledsætning
8. Relativsætning
9. Ledsætnings-*der* i sætningsknude

Type 1: Ubestemt subjekt

Type 1, grundtypen, har vi fx i

- 1 Der går en sky for solen

Denne konstruktion med *der* på subjektsplassen og det reelle subjekt på objektspladsen er en slags omformning af

- 2 En sky går for solen

som nu tilhører litterært sprog, men oprindelig var enerådende. Psykologisk sker der i dag ikke nogen omformning (det er der i hvert fald ikke rejst nogen argumenter for), så meget mindre, som de ikke betyder det samme, hvorom senere. Det moderne *der* indtræder i sætninger med ubestemt rema-subjekt – herunder *en sådan*, *nogen*, *(så) meget*, *mange*, *in-*

gen, men ikke *man, alle, enhver* – når disse sætninger udtrykker noget EKSISTENTIELT, dvs. om noget eksisterer, findes et sted, mangler, opstår eller forsvinder, eller om noget sker (subjektet betegner da en begivenhed). Jeg bruger den mere handy og hævdvundne term *eksistens*-reglen frem for Erik Hansen 1996's *tilstedeværelses*-regel; ganske vist drejer det sig helt overvejende om tilstedeværelse (78% i mit materiale i aktiv), men der er jo altså også tilfælde med ren eksistens (*der er ingen hekse*) og *ske* (*der sker en ulykke*). Vi har da fx

- 3 Der har været folk på gaden
- 4 Der sker snart en ulykke
- 5 Der kom en soldat marcherende hen ad landevejen
- 6 I går døde der desværre 2 i trafikken
- 7 Faldt der en hund ned fra taget?
- 8 Hen ad midnat vankede der pandekager

Der bruges altså ikke *der* i sætninger med bestemt subjekt:

- 9 ÷Der har været alle folkene på gaden
- 10 ÷Der sker snart ulykken
- 11 ÷Der kom soldaten marcherende hen ad landevejen
- 12 ÷I går døde der desværre de to i trafikken
- 13 ÷Er der faldet min hund ned fra taget?
- 14 ÷Hen ad midnat vankede der pandekagerne

Kravet om, at sætningen skal meddele noget eksistentielt, gælder i AKTIV. Derfor er følgende aktive sætninger sprogstridige:

- 15 ÷Der har råbt mange folk på gaden
- 16 ÷Der kom en soldat rent på spanden
- 17 ÷I går revolutionerede der igen to soldater
- 18 ÷Har der jaget en hund en kat ned fra taget?
- 19 ÷Der klagede lige en kunde over sovsen

mens følgende passive sætninger er i orden:

- 20 Der blev råbt mange børn op i klassen
- 21 Der blev trænet/pryglet nogle soldater henne på landevejen
- 22 I går blev der igen talt 2 cyklistere i Snødes trafik
- 23 Er der jaget en hund ned fra taget?

I passiv kan de fleste sætninger med ubestemt subjekt optræde som *der*-konstruktion, der normalt er ligeså obligatorisk i tale som i aktive sætninger. Evt. undtagelsestyper kender jeg ikke bortset fra passivvendt objektsprædikat, dvs. med udfyldning i forvejen af prædikativ-pladsen, fx

- 24 ÷Der blev kaldt en minister »den faldne Engell«

samt non-eksistentielle deponentia. – Forskellen mellem aktiv og passiv

er let at forklare. Det må være de særnordiske *der*-passiver uden subjekt, men med underforstået ubestemt subjekt, dvs. type 4, fx

- 25 Der blev danset (en masse danse) på gaden
- 26 Der er blevet råbt (en masse stygge ord) i klassen
- 27 Der blev talt (ti tal) over ham
- 28 Der jages (storvildt) i skoven
- 29 Der bages (brød)

der har banet vejen for de non-eksistentielle passive *der*-sætninger med ubestemt subjekt. Desuden er forskellen eksistens/non-eksistens ofte udflydende i passiv, hvor den handling, der skulle give non-eksistentielt præg, er nedtonet ved agens-udeladelsen, fx i

- 30 Der er blevet stjålet nogle fodboldstøvler

En tyv har stjålet dem (non-eksistentielt), men nok så væsentligt: de er forsvundet (eksistentielt).

Endelig har det utvivlsomt spillet ind, at passive sætninger jo normalt ikke har N-pladsen udfyldt i forvejen, dette håndfaste ydre tegn (i aktiv) på, at sætningen er non-eksistentiel. Hvormed stemmer, at netop sætninger som 24 er uimodtagelige for *der*. (De to sidste grunde er stærke nok til at forklare den ret udbredte brug også i engelsk af passivisk *there*, idet engelsk jo mangler type 4, *der bages*:

- 31 There were two managers arrested for fraud
- 32 There were some kittens drowned in the pond)

Nær op ad passiv har vi det non-voluntative refleksive *lade*. Også det tager non-eksistentielt *der*:

- 33 Der lader sig ikke gøre mere
- 34 Der lod sig finde en udvej

hvorimod det voluntative *lade sig* hverken har passiv-affinitet eller er eksistentielt, hvorfor det ikke tager *der*:

- 35 ÷Der lod sig falde en dreng ned fra træet

Kravet om eksistentiel betydning – i aktiv – kommer særlig tydeligt frem ved verber, der dels har en eksistentiel betydningsvariant, dels en non-eksistentiel. Kun den første konstrueres med *der*:

- 36 Der arbejder ('er') 700 mennesker på fabrikken
- 37 ÷Der arbejder ('bestiller noget') 700, resten driver den af
- 38 Der sang ('var') 70 i koret dengang
- 39 ÷Der sang én sopran i 7. takt, alle andre var hæse
- 40 Der sover ingen i den seng ('Der skal ikke være nogen i den seng i nat')
- 41 ÷Der sov et barn i den seng
- 42 Der rejste sig et brøl fra forsamlingen

- 43 ÷Der rejste sig en dame for mig
 44 Der hersker kaos over hele landet
 45 ÷Der hersker en grim tyran over hele landet
 46 Der består et smukt forhold mellem moder og datter
 47 ÷Der bestod et andet forhold af lutter problemer ('Et andet forhold bestod af lutter problemer')

Tilsvarende: I sætningen

- 48 Mange danskere *er* i Spanien om sommeren

betyder *er* 'ferierer', en betydningsvariant, der kommer særlig klart frem i

- 49 Vi 'var' ingen steder i år

Betydningen er ikke (særlig) eksistentiel og forliges derfor dårligt med *der*:

- 50 ?Der ferierer mange danskere i Spanien om sommeren

- 51 ÷Der er mange danskere i Spanien om sommeren

Den sidste sætning er umulig i nævnte betydning, men til gengæld fuldgod, når *være* blot betyder 'befinde sig' og således indbefatter de fastboende danskere i Spanien, en sætningsbetydning, der ikke kan formes uden *der* (hvorom nedenfor).

En sætning som

- 52 En konge *svar* i Jerusalem

med tryksvagt *være* er heller ikke rigtig eksistentiel. *ØVære* betegner her okkasionel væren: Kongen bor ikke i Jerusalem, men er på gennemrejse eller lignende. Den kan, ligesom synonyme sætninger, ikke have *der*:

- 53 ÷Der *svar* en konge i Jerusalem

- 54 ÷Der opholdt sig en konge midlertidigt i Jerusalem

- 55 ÷Der opholdt sig en konge på gennemrejse i Jerusalem

De meddeler mere noget om kongens rejseri end om hans koordinater. Derimod naturligvis

- 56 Der *svar* mus i Jerusalem

Subtil er betydningsforskellen – bortset fra 'ikke' – mellem

- 57 Der rørte sig ikke et blad (= 'der var ingen vind')

og

- 58 Pludselig rørte et blad sig

der ikke tager *der*, fordi den faktiske betydning er = pålydendebetydningen og dermed ikke eksistentiel.

Det er værd at bemærke, at sproget »betragter« det at dø som ophør af eksistens, men jo ikke mærkeligt, og endnu mere interessant, at den umiddelbare verdensanskuelse, der ligger bag vort sprog, også ser planter dø således:

- 59 Der er visnet en rose

Det følger af eksistens-kravet, at eksistentielle, aktive *der*-sætninger ikke tåler mådesadverbialer:

60 Der løb (≠skrigende) en dreng ud i haven

61 Der lå en løve (≠dovent) i græsset

for så er hovedbudskabet ikke længere eksistens, men »måden altså, at der eksisteres på«.

C. F. Bruun og Kristian Mikkelsen, der grundlagde beskrivelsen af *der*, lagde ingen hhv. ringe vægt på eksistens-betydning. Mikkelsen 1911 taler p. 26 om »tilstedeværelse ...bevægelse, hændelse, tilstand eller forandring« (!) og bygger især reglerne op omkring verbets transitivitet, således at transitive verber i almindelighed ikke tager *der*. Såvidt jeg kan se, kan man helt undvære en regel om transitive verber, objekter og prædikativer som hindring for *der*. En sådan regel opsuges simpelthen af eksistens-reglen, da de fleste sætninger med objekt/prædikativ jo ikke er eksistentielle, men fortæller, at nogen eller noget gør noget ved nogen eller noget eller har en vis egenskab. Derfor undgås *der*. Men når sådanne sætninger en sjælden gang ér eksistentielle, får de også *der*:

62 Der finder en koncert sted i parken kl. 3

63 Der opholder sig ca. 200.000 indvandrere i Danmark

64 Der mødte Jensen en rygende ruinhob (= en rygende ruinhob kom til syne for ham)

65 Der ventede ham en festmiddag

66 Dagen efter nåede der ham et brev fra onklen

67 Der undslap ham en ed

68 Der påkom mig en ondartet forkølelse

69 Der tilfaldt nevøen en formue

70 Der tilkommer dig en fyrstelig betaling

Alligevel fornemmer jeg, at udfyldning af prædikativpladsen og pladsen for direkte objekt psykologisk er hæmmende for *der*, eftersom non-eksistentielle *der*-sætninger med disse led gennemgående lyder endnu mere forrykt end non-eksistentielle uden disse, sammenlign fx 18 med 19.

Bemærk, at rækkefølgen i den nys nævnte ret sjældne type med både *der*, direkte objekt og subjekt er O_d – Subj (*sted* i *finde sted* er klart nok et fast adverbial), hvad jeg forklarer ved, at det direkte objekt i disse forbindelser let føles som et indirekte objekt og subjektet i *der*-konstruktion har karakter af direkte objekt, idet vi jo altid har rækkefølgen O_i – O_d .

Verbet *tilkomme*, se eks. 70, fortjener en kommentar. Det er ikke eksistentielt, eftersom det betyder 'bør tilfalde'. Jeg vil tro, at det er et levn fra ældre tid, hvor verbet også havde sin pålydende betydning 'komme

(hen) til' og den »dekoriske« betydningsoverførsel til den nuværende var levende.

Også *der* ved eksamens-verberne *dumpe* og *bestå* kræver forklaring:

71 Der dumpede 3

72 Der bestod 4

Jeg forklarer *der dumpede* analogt med *der tilkommer* ved, at den metaforiske pålydende betydning 'faldt fra' var levende, da udtrykket skabtes (jf. tilsv. udtryk som *skride*, *falde igennem*, svensk *köra*), og at forbindelsen herefter blev glose-overleveret trods metaforens blegnen. *Der bestod*, der vel ikke er helt velformet, skønt almindeligt, er da blot tiltrukket af *der dumpede*; tilføjer det objektet *eksamen*, der er umuligt ved *dumpe*, bliver non-eksistensen indlysende, og *der* undgås, jf. ovenfor om hindrende objekt.

Eksistenskravet i sætninger som *der stårlgårløberlrenderlsidderliggerlhænger en mand i haven* er semantisk interessant. De meddeler klart nok noget eksistentielt – en mand befinder sig der – og det er det væsentlige i meddelelsen (der til mange sprog må oversættes med verbet for 'være'), men samtidig er der jo en non-eksistentiel tilkendegivelse af subjektets »gangart«, som også skal være sand for, at hele sætningen bliver sand. Det synes mig derfor, at man her må indføre et skel mellem hovedbudskab og underordnet budskab, som jeg ikke kender gode paralleller til andetstedsfra.

Eksistens-kravet ved abstrakter

Abstrakt subjekt ved *der* har været upåagtet. – Følelser og stemninger er subjekt i *der*-konstruktion ganske som håndgribelige ting:

73 Der var stor sorg i landet

74 Der var god stemning

75 Der var glæde i det lille hjem

Det samme gælder egenskaber:

76 Der er fornuft i forslaget

77 Der er tyngde i støvlerne

78 Der er forskel på folk og matroser

I egenskabs-sætninger er eksistens-kravet klart uopfyldt. *Der*-konstruktionen bliver her et rent formelt grammatisk alternativ til prædikativiske og attributiviske formuleringer som

79 Forslaget(s) ophav er fornuftigt

80 Det er tunge støvler

81 Folk og matroser er forskellige

Formuleringen har basis i den ejendommelighed i dansk og andre europæiske sprog, at egenskaber kan behandles som selvstændige fænomener eller ting – med den uheldige følge, at filosoffer, fornemmelig Kant, har troet, at *das Ding an sich*, dvs. ribbet for egenskaber, har en eksistens, som vi ganske vist for evigt er afskåret fra at erkende. En mærkelig, naiv opfattelse, der lettest forklares ved troen på, at Gud har skabt tingene én gang for alle og så ladet dem være sæde for visse egenskaber. Som om en vin berøvet alkoholiske egenskaber ikke straks ophører med at være vin, eller enhver ting uden en vis modstand mod gribende hænder, og udstrækning, ikke *eo ipso* ophører med at være en materiel ting.

Alternationen gælder ikke nødvendigvis adjektival-substantiver i almindelighed. *Nødvendighed* er således et substantiv afledt af adjektivet *nødvendig*, men det er ingen egenskab (men et syntaktisk abnormt ord, der fortæller, at en person, nemlig den, for hvem subjektet er nødvendigt, lider skade uden dette). Derfor

82 ∓Der er 100%’s nødvendighed for varmt, tykt tøj

Derimod

83 Der er mulighed for sne

men

84 ∓Der er umulighed for sne

Andre abstrakter går heller ikke så glat. Således tager verbalsubstantiver ikke *der* i deres reneste verbalbetydning, hvad enten det drejer sig om tilstande, overgange eller processer:

85 Der er pligt til snerydning (= ‘formel pligt’ o.k., men = ‘din moralske pligt’ uacc.)

86 ∓Der var altså redning af alle børnene

87 Der var læsning i den mindste klasse (= ‘faget læsning’ o.k., men = ‘læseaktivitet’ uacc.)

88 Der var en stigning (= ‘prisstigning’ o.k., men = ‘det at stige’ fx om ballon uacc.)

89 ∓Omsider var der søvn

men nogle faste udtryk tager *der*, selvom eksistens-kravet må siges at være uopfyldt:

90 Der er tale om

91 Der er forståelse for

Der er andre undtagelser. Fx tager selve ordene *tilstand*, *forhold*, *overgang*, og *proces der* i ren verbalbetydning (*der hersker en tilstand*, *gælder et forhold*, *foregår en overgang*, *sker en proces*). I teoretisk fremstilling er disse formelle *der*-konstruktioner, uden reelt eksistens-signal, nærmest uundværlige til klargørelse af vanskeligt overskuelige forhold – og deri ligger vel deres genesis. (Men naturligvis bliver en sådan substantial-stil også misbrugt).

Som det i øvrigt fremgår: Når substantivet betegner et institutionaliseret handlings- eller tilstandskompleks såsom møder, sammenstød, prisstigninger, sejre, nederlag, svømmeundervisning osv., tager det et *der*, som ofte utvungent kan ses som eksistentielt:

92 Der begynder en forestilling kl. 19

93 Der var et værre cirkus i hele lejligheden (metaforisk eksistentielt)

Og selvom en sætning som 94 strengt taget ikke er eksistentiel:

94 Der var stor luftforurening allerede i 70'erne

hvor det, at diverse gasser blander sig med og forurener atmosfæren, ikke er noget eksistentielt i sig, ja, så dækker den jo alligevel, at disse stoffer opstår og forefindes i luften.

Her har vi så overgangstilfældene – the missing link – til *der*-konstruktion ved *ske*. *Ske* udtrykker nemlig typisk ikke noget eksistentielt, hverken direkte eller indirekte:

95 Der skete en masse

Jeg undrede mig længe over, hvorfor *ske* og synonymer tager *der*. Ingen af mit materiales 5 belæg på *ske* er således eksistentielle. Men det skal sikkert forklares ved de ovennævnte *der*-villige verbalsubstantiver ved *være*. Dé kan nemlig ofte ligeså godt have *ske* som *være*:

96 Der var/skete 3 sammenstød

97 Der var/skete/blev foretaget/indtraf ændringer

98 Der var/skete/opstod/indtraf/foregik stor forurening

hvorefter *ske* osv. generelt er kommet til at tage *der*, selvom det som sagt oftest dækker non-eksistentielle forhold. – Også i de andre nordiske sprog tager *ske* osv. med legende lethed subjektvikar, ligesom i engelsk (*happen*), selvom dette sprog sparer på *there* ved andre verber end *be*.

Endelig om tid. Også tid behandler de europæiske sprog grammatisk som noget materielt, som en pølse, der kan skæres i skiver. I modsætning til indianersprog som hopi, fremhævede Benjamin Lee Whorf.

Tid som subjekt tager smertefrit *der*, og forbindelsen har i almindelighed eksistentiel karakter. Det, der »eksisterer«, er enten det, tiden fordri- ves med, som de ovennævnte forestillinger, kampe og sejre, eller sekvenser såsom solopgang-lys-solnedgang-nat, måneskifter, mandag-til-søn- dag-forløb osv. (Men selvfølgelig er det hele en sproglig illusion: Hver- ken tid eller sekvenser eksisterer, som ting eller følelser gør, og tidsind- holdet er vel oftest også noget non-eksistentielt som fx i 101). Fx

99 Der gik tre (stormfulde) uger

100 Så kom der en vidunderlig dag

101 Der 'var en tid, da jeg var meget lille

De traditionelle (vejr- og) tidsangivelser tager imidlertid subjektvikaren *det* (klokkeslet *den*). Og når »stedet hvor« er dér, hvorfra afsender taler, på den sædvanlige lavbevidste måde (jf. *det er varmt* under type 5), er *det* obligatorisk:

- 102 Det er 1997/sommer/juni/påske/min fødselsdag (reelt ubestemt!)/tirsdag/midnat
Men ellers kan der bruges *der*, idet der dog er en betydningsforskel mellem *det*- og *der*- sætninger, der kun i specialtilfælde bliver subtil. *Det* er rent tidshenvisende; det henfører den pågældende tid til en bestemt periode eller et bestemt tidspunkt. *Der* fortæller eksistentielt, at en skive af tids-pølsen foreligger, er gået osv., med særligt henblik på tidens indhold:
- 103 Det/Der er vinter i øjeblikket i Danmark
104 Det er tid til en Cecil ('det er et passende/fastsat tidsrum nu at ryge en Cecil i')
105 Der er tid til en Cecil ('der er tilstrækkelig tid for hånden til at ryge en Cecil')
106 Det er spærretid nu ('en af de bekendte perioder med det bekendte udgangsforbud er inde nu')
107 Der er spærretid nu ('der er (en periode med) udgangsforbud nu')
108 Der gik to dage (vikaren *det* meningsløs; nærmeste synonyme *det*-konstr.:*Det blev to dage senere*)

Ældre tiders eksistens-krav

Eksistens-kravet var ikke så strengt i forrige århundrede:

- 109 Vil der ingen med? (Bruun 1877 p. 7)
110 Den Historie har der en Bondemand fortalt mig (ibid. p. 8)
111 Det kan der Ingen begribe (H. C. Andersen II p. 171, Aa. Hansen 1967)
112 Der var en tysktalende Herre saa forelsket i hende, ... (S. Claussen: Folkelige Taler p. 146, Aa. Hansen 1967)

Sproghistorien er altså ikke kun gået mod udvidet brug af *der*, men det er nu ikke mit indtryk, at slige sætninger var almindelige, hverken i skrift eller tale. Bemærk, at de sprænger det moderne sætningsskema. Særlig sætninger med *ingen* og *nogen* har jeg lagt mærke til og jævnført med tilsvarende i nuyislandsk og tysk. Et levn heraf har vi i

- 113 Der er ingen ting så trist som at...
114 Der er ingen ting så galt, at det ikke er godt for noget
Mikkelsen (f. 1845) 1894 p. 253 nævner i denne forbindelse udtrykkeligt »*ingen* og undertiden ogsaa *nogen*« uden at markere dem som gammeldags. Hvorfor netop disse ubestemte pronominer, i tre sprog, har tiltrukket non-eksistentielt *der*, er mig gådefuldt.

Ubestemtheds-kravet

Med hensyn til kravet om ubestemthed er det ligeledes betydningen 'ubestemt', der skal være til stede. Betydningen 'ubestemt' kan udledes af de morfologisk ubestemte nominaler, når alle særtilfælde, der semantisk hører til i gruppen af bestemte nominaler, er trukket fra, og præciseres til: 'med referent, der ikke identificeres for modtager'. 'Ubestemt' er et overbegreb for 3 forskellige betydninger, der forekommer selvstændigt, og som vi senere får brug for. Derfor skal de nævnes her:

1) Non-real betydning, dvs. 'med referent, der ikke er en konkret eksisterende entitet' fx

- 115 Elevatoren kan bære *8 personer*
- 116 Jeg ser ikke *nogen lyserød elefant*
- 117 Hvis du har *noget tobak*, så kom med det!
- 118 Jeg vil giftes med *en pige med en rig far*
- 119 Har du *en trepattet kø*?
- 120 Man taber altid *lidt grus*

(Betydningen kaldes i litteraturen ofte non-specifik, men blandes under dette navn ofte sammen med bet. 2)

2) 'Med real, men afsender-ubekendt referent' fx

- 121 Der var *en eller anden*, der skyggede for ham

3) 'Med real og afsender-bekendt referent' fx

- 122 Jamen, så har du brug for *en bestemt mand*

Vi har således intet *der* i

- 123 Anne kom ikke

idet *proprier* trods deres grammatiske form jo er semantisk bestemte. Ej heller tåler

- 124 Brevduer vender altid tilbage

der, selvom *brevduer* grammatisk er ubestemt, for betydningen er generisk og dermed bestemt. Sammenlign

- 125 Der vender altid et par brevduer eller tre tilbage

Der-konstruktion bruges i skrift ofte til at skelne mellem generisk betydning af nominaler i nøgen pluralis og ubestemt. I sidste tilfælde udelader skriften nemlig ofte den ubestemte pluralis-»artikel« *nogle*:

- 126 Flerordsudtryk (/flerordsudtrykket/flerordsudtrykkene) er kommet med i ordbogen (generisk, dvs. alle relevante flerordsudtryk)

- 127 Der er kommet flerordsudtryk med i ordbogen (ubestemt, dvs. nogle relevante flerordsudtryk)

Subjektet *en anden en* tager kun *der*, når dets faktiske betydning er = den pålydende betydning, ikke når den er = et forurettet 'jeg':

128 Der skal også være en anden en i stuen

Til gengæld har vi *der* ved bestemt form med tilhørende *kun*:

129 Der kommer kun de to søstre

for betydningen er 'ikke *andre personer* end de to', altså ubestemt.

Vi har også typer som

130 Der hersker den største uorden (= stort rod)

131 Der findes simpelthen ikke hans lige (= nogen ligemand)

132 Der kom de sædvanlige protester (= nogle af den sædvanlige slags)

133 Der er dem (= nogle), der mener, at Karthago bør ødelægges

134 Således vederfæredes der ham alligevel hans ret (= en retfærdighed)

135 Der mangler alle former/enhver form for salat (= salat af enhver slags)

136 Der lå det tomme omslag af en bog (= et: omslaget er bestemt af bogen, men - fordi bogen er ubestemt - ikke identificerbart for modtager)

Allerede Mikkelsen (og Falk & Torp og delvis Bruun) var klar over, at betydningen er mere afgørende end den ubestemte bøjningsform, og mange af ovennævnte sætningstyper, der viser det, er taget fra ham.

Også subjekt af typen

137 Der gælder *den regel, at kongen ikke må slås*

er i virkeligheden ubestemt! Det viser sig ved, at det alternerer med *en regel gående ud på, at kongen...* Når et nominal med adled bestemmes, fx *den blå bil, den bil, der holder i min garage*, gives oplysningerne 1) en klasse (bil), 2) en egenskab ved et eksemplar af klassen, 3) den oplysning, at 1 og 2 er nok til, at modtager kan gå ud i verden og udpege eksemplaret (in casu: 'der er kun én blå bil i vort samtaleunivers' hhv. 'kun én bil i min garage'). Den konkrete bil har næsten udtømmeligt mange andre egenskaber. Ved 137 er oplysning 1 til pynt, og eksemplaret udtømmes for egenskaber, så der bliver ikke noget at gå ud i verden at lede efter. Derimod har

138 Gjaldt den regel allerede i 1990?

bestemt subjekt: Reglen identificeres ved demonstrativet *den*, hvorefter modtager kan finde den og erkende dens egenskaber, der ikke nævnes i 138. 138 tager følgelig ikke *der*.

Det kan også nævnes, at når *det* som pronomen vicarium (el. hvad det nu skal kaldes) erstatter ubestemt subjekt + diverse evt. andre led, tager det *der* ganske som den ægte vare:

139 A: Faldt der noget ned fra taget? B: Ja, det gjorde der!

Endelig gælder det, at hvis der er tale om levende metaforik, så sejrer pålydendebetydningen:

140 ÷Der slap en sømand håndtaget (= døde)

Sætningen

141 Der er nu en særlig esprit over Valdemar betyder, at Valdemar er elegant, åndfuld osv., altså reelt et non-eksistentielt udsagn, men metaforen vinder, hvorimod *finde sted's* pålydendebetødning er så fossileret, at metaforikken taber.

Subjektet er en tekst

Ubestemthedskravet bliver særdeles interessant, når subjektet er tekstligt, ord eller sætninger:

142 Der står Den Store Napoleon på stenen

143 Der står disse tre ord på stenen

Jeg ser ikke rettere, end at vort modersmål her endnu en gang skelner vidunderligt mellem sprog og tale (den vigtigste distinktion i vor viden-skab, jf. Brink 1979). Selve sprogets ord står ingen steder – og da slet ikke på nogen sten, hvor der derimod kan stå nogle for modtageren i forvejen ubekendte eksemplarer af ordene. Og med hensyn til

144 Der står: »Berlin er faldet«.

145 Der står, at Berlin er faldet

så er subjektet heller ikke her en konkret bekendt ting, men en i forvejen ubekendt tekst med det nævnte indhold/den nævnte form.

Subjektet er en ledsætning

I sidste eksempel er subjektet en ledsætning. Når det er tilfældet, bruges der i dansk normalt *det* som subjektsvikar. Undtagen ved verbet *stå* 'stå skrevet' (der kun meget gammeldags kan have *det* som vikar), vel en overførsel fra *stå* + nominalt objekt:

146 Der står afsender/»slut«/5 ord nederst

Dette *der* + *stå* + ledsætningssubjekt synes – i samvirke med den selv-samme årsag – at have trukket *fremgå* og *gælde* med sig, så at vi har dobbeltformer *det/der*:

147 Det/Der fremgår, at du er doven

148 Det/Der gælder nu, at ingen må rykke baglæns

Jævnfør

149 Der gælder en regel / det mærkelige, at ... / den regel, at ...

150 Der fremgår noget helt andet af ...

Det stemmer godt med min forklaring, at *hedde* og *forlyde* holder *det*-skansen:

151 Det hedder i kommunikeet, at ...

152 Det forlyder fra Rom, at ... (kan vist ses med *der* hos uøvede)

eftersom de ikke er almindelige med nominalt subjekt.

De nævnte 3 verber har måske yderligere trukket ytringsverber i passiv med sig, fx *siges, hævdes, forklares, hviskes, konkluderes*, så at vi også her får vaklen:

153 ... ligesom *det/der* vel også bliver forklaret, hvad ordene i virkeligheden betyder.

154 *Det/Der* siges, at man inden for hjemmeværnet taler om de små gule.

Konservativt skriftsprog foretrækker *det*. Erik Hansen 1974, der fremhæver typen, formoder, at dette *der* er ret nyt i sproget. Men *det* er i hvert fald over hundrede år gammelt, for *det* nævnes allerede af Mikkelsen 1894 p. 257.

Fra *siges* osv. er *der* ikke langt til det ene meningsverbum *menes*, men her er *der* betydningsspaltning mellem *det*- og *der*-konstruktion:

155 *Det* menes, at han er syg ('man tror')

156 *Der* menes, at han er syg ('forsøges udtrykt')

Forklaringen på de passive undtagelser fra den ellers så faste *det*-regel er til dels atter, at *det/der*-skiftet afhængigt af subjektets verbal/nominal-status (*Det siges, at .../Der siges noget om, at ...*) er blevet svært for sprogbrugerne. Men hovedgrunden må være den enkle, at de er dannet som andre passive *der*-konstruktioner, der som nævnt ikke behøver at være eksistentielle. De har ganske vist ledsætning i stedet for ubestemt nominal, men så snart *der* med *stå* blev brudt en breche i reglen om obligatorisk *det* ved ledsætnings-subjekt, er passiverne kommet i skred. Foruden de nævnte ytringsverber i passiv har mit eget sprog fuldt acceptabelt *der* (*for*)*ventes, at ...*, og jeg ville tro, at man kunne finde *der* ved de fleste resterende herhenhørende passiver, fx **Der sesl høresl mærkesl tænkesl forbydes, at ...* som jeg ikke har beleg på og heller ikke selv helt accepterer.

Herudover har *der* i nærværende type I ikke ædt sig ind på det traditionelle *det*:

157 *Det* er skönt at være ung

158 *Det* glæder mig, at du selv kommer og siger *det*

Men slige sætninger er jo også åktive non-eksistentielle. – En almen relativsætning har »altid« krævet *der* i oversætningen:

159 *Der* kan komme, hvem *der* vil

160 *Der* blev gjort, hvad jeg bad om

Hvad's, hvilken's, hvem's og *uhåndgribeligheders bestemthed*

Der er sjældent tvivl om, hvorvidt et nominal er semantisk ubestemt. Pronominet *hvad* er dog lidt uklart. Den, der spørger med *hvad*, fx

161 Hvad brugte du?

er normalt åben for et svar med ubestemte størrelser, fx *mel, en kronik, 5 tegnestifter*, selvom der naturligvis godt kan svares med noget bestemt fx *min yndlingssvensk nøgle*. *Hvad* tager derfor *der*-konstruktion (med den sædvanlige litterære udeladelse):

162 Hvad skete (der)?

163 Hvad blev (der) tilovers?

Spørges der derimod om bestemte individer, bruges overvejende konstruktion uden *der*:

164 Hvilken konge døde (?der) i 1648?

165 Hvad for en ambassadør var (?der) til stede ved festen?

166 Hvilke kjoler lå (der) i kufferten?

Hvem spørger normalt om bestemte personer, hvorfor talesproget ofte har konstruktion uden *der*, som dog er en mere uformel mulighed:

167 Hvem døde (?der) i 1648?

168 Hvem kom (der)?

169 Hvem blev (der) tilbage?

Konklusion: Selv når der spørges om bestemte entiteter, er *der* mere eller mindre sproget, dels fordi *hv*-ordet sjældent udelukker et ubestemt svar:

170 A: Hvem har myrdet greven? B: En af hans daglejere!

dels fordi *hv*-ordet alene qua spørgeord falder inden for sprog-psykens definition af 'ubestemt', hvad der jo heller ikke er mærkeligt. Se min ovenstående definition af 'ubestemt'.

Visse u håndgribelige fænomener som fx forskelle, følelser og stemninger er ikke til at bestemmelses-rubricere. Er min glæde i dag den samme, som jeg følte i går? Er de 2 cm's højdeforskel mellem Ib og Bo den samme som mellem Ea og Le eller to forskellige af samme størrelse? Det ser ud til, at sproget ved *være* kræver *der* også ved bestemt form af slige imponderabilia:

171 Er der den forskel mellem dem?

172 Der var den samme stemning i Eliths programmer

173 Den kraft har der tydeligt været

men det er lige meget, om dette *der* er stedsadverbiet! *Være* må bare ikke mangle et *der*:

174 Er den forskel der mellem dem?

175 Den samme stemning var der i Eliths programmer

176 Den kraft har tydeligt været der

Ved andre verber er subjektets grammatiske bestemthed mere afgørende, men *der* kan snige sig ind:

- 177 Herskede (*der*) den forskel mellem dem?
 178 Den samme stemning opstod (*der*) i Eliths programmer
 179 Den kraft har (*der*) tydeligt manglet

Bemærk, at alle de nævnte subjekter har ubestemte synonymymer: *en sådan forskel* hhv. *en ganske lignende stemning* hhv. *en sådan kraft*.

Kravet om subjektet som rema

Mens kravet til verbets synonymitet med *være* ikke er så strengt i dansk – alskens opståen, forsvinden og bevægelse såsom falden i vandet er omfattet – er det et strengt krav, at sætningen – hvad enten den er aktiv og eksistentiel eller passiv og non-eksistentiel – ikke er tænkt som et prædikat udsagt om et tema-subjekt, et emne. Er den det, vil afsender typisk interessere sig selvstændigt for subjektet, ligesom han typisk vil kende det i forvejen (realt afsender-bekendt). En sådan temaholdig eksistential-sætning kan siges at ækvivalere med 'om et subjekt, s, gælder det, at + prædikat'.

De gamle *der*-løse sætninger var i virkeligheden gennemgående tvetydige: De var enten tænkt med tematisk eller rematisk subjekt, skønt formelt med subjekt på temaets normale plads, subjektets. Og flere forfattere har følt den moderne *der*-konstruktion som et entydiggørende fremskridt i sproget. For egen regning præciserer jeg dette som følger:

Tvetydigheden har alle grader:

1) En vis type har næsten entydigt rema-subjekt. Fx

180 Et cigaretskod lå på mit gulv den aften

Den lyder i dag med *der*-konstruktion:

181 Der lå et cigaretskod på mit gulv den aften

Men den kan tænkes med tema-subjekt. Næmlig fx hvis afsender vil fortælle et eventyr om et talende cigaretskod. I dag vil han typisk forme det med *der*-kløvning (type 2), der netop fremhæver temaet:

182 Der var et cigaretskod, der lå på mit gulv den aften

2) Tydeligere bliver tvetydigheden, når subjektet er et antal angivet med talord:

183 3 mus befandt sig i kirken den dag

Forstået med tema-subjekt siger 183, at det om 3 mus gælder, at de var i kirken den dag. Det udelukker jo ikke, at der også var andre mus i kirken den dag. Dette udtrykkes nu naturligt med kløvning:

184 Der var 3 mus, der befandt sig i kirken den dag

Forstået med rema-subjekt =

185 Der befandt sig 3 mus i kirken den dag

bliver det en dårlig vittighed, hvis afsender bagefter hævder, at der endda var 4.

3) Størst – og meget stor – er betydningsforskellen, når den består i, at subjektet enten skal forstås *realt* eller *non-realt*:

186 En dreng, jeg var glad for, måtte godt komme med

Forstået *realt* kan 186 ikke tage *der*. Den har et tema ('om en dreng osv. gælder det, at...') og kan enten udtrykkes tvetydigt som 186 eller entydigt med *der*-kløvning (type 2), der netop fremhæver temaet. Forstået *non-realt* udtrykkes 186 entydigt med ukløvet *der*-konstruktion:

187 Der måtte godt komme en dreng, jeg var glad for, med

Ganske tilsvarende gælder dette *realt/nonrealt*-tvetydige sætninger som

188 8 personer kan transporteres i elevatoren

189 Jeg lovede at gøre det, hvis en ven kom og hjalp mig

190 En elektriker skulle komme og se på det

191 En sømand forsvandt hver dag

Det er i øvrigt typisk for børn at blande kategorierne sammen, sådan at de mener noget *realt*, men udtrykker sig med (voksensprogets) *non-realis*, fx

192 'Vi må ikke 'noget (hørt ['nå:ðə]; i bet. 'der er en ting, vi ikke må')

For sig selv står de herhenhørende nægtende sætninger, fordi forskellen tema/rema her ikke kunne rummes i en enkelt tvetydig *der*-løs sætning i det gamle, nu litterære sprog:

193 En mus befandt sig ikke i kirken den dag

193 har entydigt tema-subjekt ('om en konkret eksisterende mus gælder det, at den ikke ...'). Dens tema kan fremhæves i en *der*-kløvning (*der var en mus, der ikke ...*), og det bliver den i tale (se type 2). Den kan på grund af sit tema ikke indgå i ukløvet *der*-konstruktion. Og *ikke en* alternerer naturligvis ikke med det altid *non-reale ingen*.

Rema-modsvarigheden til 193:

194 Der befandt sig ikke en mus i kirken den dag

har naturligvis *non-realt* subjekt: Den »mus«, der omtales, er jo ikke nogen konkret mus, man kan røre ved. Her må vi imidlertid skelne mellem flere betydninger (tanke og sprog er forbløffende nuanceret her), hvoraf vi holder os til to yderpunkter:

For det første den ægte benægtende

195 Der befandt sig ikke en mus i kirken den dag (ægte benægtende)

ægte, fordi den her skal forstås som en ægte benægtelse af andres udsagn. Det er fristende at kalde *en mus* i 195 *real*, nemlig = den spillevenlige mus, som nogen hævder befandt sig i kirken, ganske som i

196 Det er usandt, at der befandt sig en mus i kirken den dag

Men jeg modstår fristelsen og nøjes med at kalde *en mus* i 195 og 196 for ægte benægtet reale (men altså non-reale). 195 kan ikke udtrykkes uden *der*. Den må enten have simpel *der*-konstruktion eller *der*-kløvning:

197 Der var ikke en mus, der befandt sig i kirken den dag

og hvis det, der benægtes, ikke er noget eksistentielt (som det er i 194), er der altså kun kløvnings-mulighed:

198 Der var ikke en mus, der peb, så ruderne klirrede

(ud over den omstændelige 196-variant: *Det er usandt, at ...*).

Den anden betydningsvariant af 194 er 'ikke så meget som en enkelt mus befandt sig i kirken den dag'. Den kan falde sammen med 195, og den kan også kløves og blive = 197, men den adskiller sig formelt fra 195 på fem (!) måder: Dels kan den udtrykkes uden *der*:

199 Ikke en mus befandt sig i kirken den dag

med det højst ejendommelige *ikke* forrest i sætningen, så at der bliver 2 led foran finittet. Dels har den oftest svagtryk på *ikke* (og emfatisk tryk på *en mus*) i alle udtryksformer (195, 197). Den kan ikke udtrykkes som 196. Den har aldrig det non-reale *nogen* i stedet for *en*. (Det kan den ægte benægtende have i alle varianter). Og den tillader aldrig *ingen* i stedet for *ikke en*, sådan som den ægte benægtende gør i alle varianter undtagen (naturligvis) 196.

Det må understreges, at reglen om, at subjektet i en ukløvet *der*-konstruktion skal være non-realt, kun gælder i de ovennævnte tilfælde, hvor der kan ske forveksling af real og non-real betydning. Man entydiggør ved at tematisere det reale subjekt. Herudover er realt subjekt i *der*-konstruktion ganske almindeligt:

200 Der stod en ko på vejen

Begrebet tema er velkendt i lingvistikken, om end ikke endevendt. Det samme gælder begrebet synsvinkelindehaver, der især har sysselsat litterater. De to begreber er forskellige, men falder naturligt ofte sammen. En sætning som

201 Det var skønt, når der svømmede en ung kvinde i fjorden

har et tema og en synsvinkelindehaver – den, det er skønt for – der på grund af *der*-konstruktionen umuligt kan være den unge kvinde selv, men som derimod er betragteren, man fristes til at sige voyeuren. Derimod kan det i

202 Det var skønt, når en ung kvinde svømmede i fjorden

enten være svømmersken eller – litterært – betragteren, der er tema/synsvinkelindehaver. Igen altså tvetydighed ved eksistential-konstruktion uden *der*.

En af mine venner

Sammenhængende med rema-kravet er det forhold, at antal + *af* + bestemt styrelse hæmmer *der*-konstruktion:

- 203 Der kom en ven hen til mig
 204 ±Der kom en af mine venner hen til mig
 205 Der er lige kørt en pige
 206 ?Der er lige kørt en af pigerne
 207 ±Der er lige kørt mange af pigerne
 208 Netop i den sofa sad der en af mine venner
 209 ?Der sad en af mine venner netop i den sofa
 210 Der er forsvundet en af min søsters gamle fyre

De nærmere regler har jeg ikke overblik over. Det kan ikke være selve den bestemte form, der hæmmer *der*, thi det hæmmende *af* + bestemt styrelse kan være underforstået:

- 211 Allerede kl. 6 var mange tilskuere kommet (helt mundret trods mgl. *der*)
 212 Hvor mange bor på hotellet? (do.)

Indsættes *der*:

- 213 Allerede kl. 6 var der kommet mange tilskuere
 214 Hvor mange bor der på hotellet?

skifter betydningen, og subjektet mister det underforståede 'af det samlede antal'.

Grunden kan delvis være, at antal i ubestemt form + *af* + bestemt styrelse er ret bestemt: Modtager kender hele gruppen og dermed også enhver delmængde, han ved blot ikke, hvilken delmængde afsender taler om.

Men vigtigst er givetvis tema-reglen: Når subjektet er så bekendt, som det her er (realt afsender-bekendt), er det nok så naturligt at gøre det til tema og dermed udelukke *der*, hvis der i øvrigt ikke er et andet tema. 208-209 kunne tyde herpå. Endelig kunne man i nær forbindelse hermed tænke sig, at sproget overhovedet nødtigt vil have udpenslede subjekter i ukløvet *der*-konstruktion. Jf.

- 215 Der kom en, jeg kendte godt, hen imod mig
 216 Der kom en, jeg ikke kendte særlig godt, hen imod mig

De kan vel accepteres, men *der*-kløvning er naturligere.

Nærværende regel forklarer også, hvorfor

- 217 ±Der kom de fleste/flertallet kl. 6

er galt: Subjektet er klart nok semantisk ubestemt, men rummer et 'af dem' (= 'over halvt så mange af dem', jf. synonymet *et flertal*), men naturligvis trækker den bestemte bøjningsform i samme retning. Ligesom det forklares, hvorfor

218 60% kom kl. 6

skønt den med sit grammatisk og semantisk ubestemte subjekt er *der*-modtagelig, så dog er nok så mundret uden *der*.

Halvtomt der

Oftest er *der* helt tømt for sit oprindelige steds-indhold:

219 Der er tale om 2 mio.

220 Der kan sikkert blive kringlet til kaffen

221 Hvor bor der en læge?

222 Der fødtes 60.000 danskere i 1960

Men i *der*-sætninger med underforstået stedsindhold klæber stedsbetødningen halvvejs til *der*:

223 Der stod en lille dreng

224 Der var mange mennesker

225 Så kom der et tog

Når nemlig sådanne sætninger med *være* og *stålgålligge* osv. ændres til at have bestemt subjekt, ses det, at stedsbetegnelse er obligatorisk:

226 Den lille dreng stod der

227 De mange mennesker var der stadig

At *der* i 223-225 kun halvvejs er stedsbetegnende er noget, vi som danskere umiddelbart føler, og den følelse opstår vel ved, at der udmærket samtidig kan optræde et præciseret sted:

228 Der stod en lille dreng i porten

229 Der var mange mennesker der

ja, at denne præcise stedsbetegnelse endda kan modsige *der*:

230 Her hos os er der mange mennesker

Der-konstruktion med subjekt i forfælt

Mikkelsen 1894 påviser, at type I er sjældnen med fremdraget subjekt og ofte knap nok mundret. Naturligt nok: Ideen med *der* er jo at få det ubestemte subjekt væk fra tema-pladsen. Vil man rykke subjektet frem, bruges helst den gamle konstruktion uden *der*:

231 En sten faldt (der) fra mit hjerte

232 En stor ulykke er (der) hændt ham

233 Hans lige findes (?der) ikke

234 Råb og skrig hørtes (der) udefra

235 En båd blev (?der) gjort færdig

236 Alt, hvad der kunne gores, blev (der) gjort

Indlejring i modal-konstruktion o.l.

Foran verbet i en *der*-konstruktion kan der indskydes modalverber og *pleje, behøve, begynde, ophøre, holde op (med), vedblive, blive ved (med), siges, hævdes* osv., *se ud til, synes, trænge til* samt i yngre sprog *værelblive nødt til* som finit. Fx

- 237 Der skal komme folk på gaden
 238 Der kan snart ske en ulykke
 239 Der plejer at komme soldater
 240 Behøver der at dø så mange i trafikken?
 241 Der siges at være faldet en hund i vandet
 242 Hen ad midnat begyndte der at komme liv i kludene
 243 Der trænger til at blive ryddet op (type 4)
 244 Der er nødt til at stå en vagt

Klart nok udtrykker sådanne ytringer som helhed ikke noget eksistentielt – undtagen ved *ville* (futurisk og konditionelt), *pleje, begynde, ophøre, holde op (med)*. Men de rummer (i de eksistentielle *der*-typer) et eksistentielt udsagn, idet de udpenslet betyder:

- 245 'Jeg vil have, at der kommer folk på gaden'
 246 'Det er muligt, at der snart sker en ulykke'
 247 'Er det nødvendigt, at der dør så mange i trafikken?'
 248 'Nogen siger, at der er faldet en hund i vandet'
 249 'Det er nødvendigt, at der står en vagt'

Og det er typisk, at led, der semantisk kun karakteriserer det af et modalverbum styrede hovedverbum, alligevel placeres i sætningen som almindelige sætningsled af 1. rang:

- 250 Du skal ikke spise alt kødet først ('Jeg vil, at du ikke spiser...')
 251 Klaver kunne han godt løfte ('Det var ham muligt at løfte klaver')
 252 Han må ikke være rigtig klog ('Man kan regne ud, at han ikke er rigtig klog')
 253 Kl. 3 siges der at være faldet en hund i vandet (hunden faldt kl. 3, hjemmelsmanden tidsættes ikke)

Det gælder dog ikke i alle tilfælde, fx ikke med hensyn til nægtelse og licentialet *måtte*.

Gide og voluntativt *ville* kan ikke indlejre en *der*-konstruktion knyttet til infinitiven:

- 254 ÷Der ville stå to drenge på mål (i hypotetisk bet. o.k.)
 255 ÷Der gad ikke (at) stå en dreng på mål

Indlejrer man eksistens-udsagnet i en modal-konstruktion med Hansen-transformationel udeladelse af bevægelsesverbum (Hansen 1972, Brink 1986 p. 72), spænder man *der*-konstruktionen til bristepunktet. Ikke blot

er eksistens-budskabet indlejret i et non-eksistentielt udsagn, men selve det udtrykkeligt eksistens-visende verbum er udeladt:

- 256 Der skal to mand ud!
257 ?Der skulle først en ældre dame hjem
258 ?Der bør nogle voksne med!

Obligatorisk ny og gammel form

Der-konstruktion er det normale i moderne dansk, men den gamle form uden *der* er mulig i litterært sprog. Ved *være* og *blive* (ikke = 'forblive') samt ved *stålgålbøvelrendelsiddeliggelænge* uden stedsadverbial er *der* dog obligatorisk – forudsat naturligvis, at sætningen honorerer rema- og eksistens-kravet, med andre ord er *der*-modtagelig:

- 259 En konge boede i Jerusalem
260 ≠En konge 'var (= boede) i Jerusalem
261 Engang levede en konge (præsentation)
262 ≠Engang var en konge (præsentation)
263 Kom noget øl tilbage?
264 ≠Var noget øl tilbage?
265 Glæde opstod i det lille hjem
266 ≠Glæde 'blev i det lille hjem
267 En frygtelig snadren hørtes i hønsegården
268 ≠En frygtelig snadren var i hønsegården
269 En regnfuld uge gik
270 ≠En regnfuld uge 'var
271 Der stod et par piger
272 ≠Et par piger stod (eksistentielt)

Hertil føjer Mikkelsen 1911 nogle få faste udtryk med andre verber, fx

- 274 komme fremmede
275 gå tog
276 gå ild i

samt specialtypen »ytringsverbum i passiv uden tilføjelser, med direkte tale-subjekt«:

- 277 ≠«Nej!» svarede

Af undtagelses-undtagelser, altså ubestemte eksistential-sætninger med *være* uden *der*, nævner Mikkelsen følgende »stående talemåder« med fast adverbial:

- 278 En officer var til stede (*der* kun fak.)
279 En bog var blevet borte (do.)

Med hensyn til *være/blive* er det vel presset fra talesprogets topfrekvente *der er/bliver*-konstruktion, der på et tidspunkt i sproghistorien blev så stærkt, at manglende *der* kom til at lyde for sært. Der findes dog også en stor gruppe sætninger med bestemt subjekt + *være*, der kræver et *der*, se type 3 og ekss. 171-176 samt 226-227. Med hensyn til *stå/lgå* osv. er det ikke naturligt at underforstå stedet, når *der* mangler, og uden stedsangivelse bliver sætningerne jo meningsløse.

Der kan findes flere konstruktioner med obligatorisk *der*. Mikkelsens eksempler 274-276 har således alle nøgent subjekt, og det er tydeligt, at dette fremmer *der*. Obligatorisk *der* har således det etablerede udtryk

280 Der falder brænde ned

ligesom *komme* + nøgent subjekt vist oftest har obligatorisk *der*:

281 ÷Senere kom regn

282 Senere kom der regn

283 Senere kom noget regn

284 ÷Top må ikke komme på!

285 Der må ikke komme top på!

286 ÷Hvornår kommer vand i bassinet?

Også verbet *vanke* 'bydes på, forekomme' fortjener at nævnes som et ord, der kræver *der* – vel på grund af sin mundtlige karakter:

287 Der vankede (nogle) pandekager

Det kan ikke synkront identificeres med *vanke* 'spadsere'.

Men frem for at bruge tiden på perfektionistisk at indsamle alle obligatoriske *der*-typer (såsom Mikkelsens morsomme 277-type), skal man hellere fundere over, hvor ofte *der* kan stryges i litterær stil – for psykologisk er der jo tale om en strygning. Vi vokser alle op med et talesprog, hvori *der* i praksis altid er til stede. *Der*-strygningen lærer vi under læsning og skrivning. Den er overleveret skriftligt fra oldtiden, men den læres ikke ved overleverede etablerede udtryk, men ved annæmmelse af en levende syntaktisk regel. Man kunne have forestillet sig denne som en ret ufølsom strygnings-regel – og sprogrigtigheds-litteraturen har da også eksempler på hyperkorrekt *der*-strygning både hos skoleelever og embedsmænd – men flertallet af uøvede og øvede skribenter bruger, for nemmer jeg, en strygnings-regel, der både respekterer de nævnte strygnings-forbud og er stilfølsom i de andre tilfælde, således at der hverken sker mekanisk strygning eller mekanisk overførsel af talens *der*. En historisk-stilistisk undersøgelse af den litterære *der*-strygning er tillokkende. Den skriftlige *der*-frekvens kunne på forhånd tænkes smukt at afspej-

le formalitets-grad både med hensyn til genrer (privatbrev, roman, cirkulære) og tidsånd (1910'erne, 1970'erne, 1980'erne).

Helt obligatorisk er *der* dog heller ikke i de nævnte tilfælde. Der er 3 mulige omgælgelser – overalt uden for type 7-9. For det første kan man i stedet bruge tryksvagt *her*:

288 Her står et par unge piger

Denne mulighed er et godt eksempel på en grammatisk konstruktion med et ben i hver sin lejr. Hvis der altid herskede orden og sprog-logik, ville den ikke forekomme. På den ene side er *her* her et stedsadverbium på grund af sin »fulde« stedsbetydning. På den anden side er det en subjektvikar, der er markeret som sådan, idet vi ellers aldrig har tryksvagt stedsadverbium i F. Og når *her* flyttes:

289 Senere på aftenen stod her (jo) et par unge piger

indtager det subjektsplassen, n; det kan nemlig ikke være letledsplassen, L, da denne som bekendt forsvinder ved sammensat verbal:

290 Senere på aftenen vil her jo stå et par unge piger

hvor placeringen er klar, eftersom *jo* altid står forrest på indholdsadverbial-pladsen og vi desuden slet ikke kan have et tryksvagt stedsadverbial i a, se *Den Store Danske Udtaleordbog* under *her* I. (Det er i øvrigt de samme argumenter, der afgør, at subjektvikaren *der* indtager n-pladsen).

Det er tydeligt, at *her* og *der* i historiens løb har konkurreret om at blive tom subjektvikar, og at *der* løb af med sejren.

For det andet og tredje kan vi i stedet for *der*-konstruktion have konstruktion med trykstærkt *dér* hhv. *hér*. – Ingen af disse 3 alternativer er litterære, snarere er de talesprogsnære, undertiden lidt gammeldags:

291 Dé^r var (der) en mand, der kunne holde sit ord

292 Hé^r ligger (der) en ældgammel kirke

293 Dé^r sidder (der) ikke nogen

294 Er (der) hé^r kommet nogle børn forbi?

Af obligatorisk gamle konstruktioner uden *der*, skønt betingelserne er til stede, har jeg foruden specialiteten

295 Retfærdigheden skete fyldest

der falder bort, fordi man (Falk & Torp og Wiwel, der nævner den, og jeg) i dag umiddelbart føler *retfærdigheden* som subjekt og *fyldest* som et adverbial, kun fundet ordsproget

296 Kommer tid, kommer råd

Bemærk, at den gamle konstruktion også findes med subjektet på objektsplassen og subjektsplassen tom:

297 I Jerusalem havde boet en konge i mange år

298 På gaden ville sikkert stå et par piger endnu en tid

Det var værd at vide, om denne placering er en ren følge af *der*-konstruktionens opkomst, altså et kompromis, eller den går tilbage til den friere ordstilling før *der*-konstruktionens indtog i dansk. Ifølge Falk & Torp 1900 p. 8 er det sidste tilfældet, idet ordstillingen var almindelig i oldnorsk. Vi skal altså helt tilbage til præ-oldnordisk for evt. at finde en tid, hvor eksistential-sætninger med ubestemt rema-subjekt ikke havde en almindeligt benyttet syntaktisk særmarkering. Ændringen i historisk tid bliver dermed først og fremmest indsættelsen/betydningsstømningen af *oder*.

Årsager

Årsagerne til de 3 *der*-krav, ubestemt subjekt, rema-subjekt og eksistens, turde være følgende. Statistisk er ubestemte nominaler og rema-nominaler altovervejende ikke subjekt, men ofte objekt. Ubestemt rema-subjekt er derfor blevet flyttet væk fra de to normale subjektspladser og hen på objekts-/prædikativ-pladsen. Naturligvis fremmet af, at man ved subjekt i *n* og usammensat verbal (som er almindeligst) og fravær af central-adverbial slet ikke kan se, om subjektet står i *n* eller *N*: *Der var en hest*. Flytningen var, som vi har set, allerede almindelig i oldnordisk. Herved efterlader subjektet sig en tom plads, der så udfyldes af det (halv)tomme *der*.

Eksistens-kravet, der var mindre strengt i 1800-tallet og, fornemmer jeg, tidligere endnu mildere, har udkrystalliseret sig, dels fordi *der*-konstruktion allerede på de to nævnte betingelser langt hyppigst må ramme sætninger med *være* og synonymer, dels fordi der også var en stærk tendens til kun at foretage flytningen, når *N*-pladsen var tom, hvorved der spærres for *der*-konstruktion ved prædikativ og objekt, dvs. i non-eksistential sætning. At man nødvendig ville have to nominaler ved siden af hinanden, skyldes naturligvis især, at der nu engang kun er ét direkte objekt hhv. ét subjekts-prædikativ i dansk og dermed kun ét led på disses pladser, men måske også, at sætningen derved ville føles knudret (÷*Der bed en hund en kat i går*). – Min forklaring af eksistens-reglens opkomst indebærer, at der er en trang til at lægge et signal i – betydningslade – halv-tomme udtryk. Før eksistens-kravet tjente *der* kun til at udfylde subjektspladsen og udsende en redundant oplysning om, at subjektet befandt sig i *N* og var et ubestemt rema. Med eksistens-kravet bliver *der* mere oplysende og ophæver, som vi har set, i kraft af alle tre krav ganske mange tvetydigheder.

Allerede Byskov 1914 så skarpt, længe før tema og rema var blevet standardbegreber, at et ubestemt led nødvendigvis normalt må være rema, og at rema langt oftest befinder sig på objekts-/prædikativ-pladsen.

En følge af flytningen bliver, som Rehling 1965 betoner, at subjektet til en vis grad føles som objekt/prædikativ, hvilket viser sig ved, at det

1) obligatorisk står i akkusativ:

299 Der var så kun mig tilbage

2) indgår i enhedstryk med verbet ganske som objekter:

300 Der blev hentet vand fra brønden

3) kan trække verbet med sig, når det flyttes til forfelt:

301 Bygget en pavillon blev der i hvert fald ikke

hvortil jeg følger

4) hindrer tryktabet, når det flyttes alene til forfeltet, ganske som ved objekter:

302 Vand blev der i hvert fald hentet

5) ikke godt kan sideordnes med almindeligt subjekt:

303 ?Så kom der en mand ind, præsenterede sig som Oddhoff og gik igen

304 Så kom en mand ind, præsenterede sig som Oddhoff og gik igen (tekst. fra Hellberg 1970, men anderledes forklaret dér)

Naturligvis er objekts-følelsen særlig stærk i passive sætninger, hvor subjektet jo er logisk objekt.

Type 2: *Der*-kløvning

Som nævnt bruges i aktiv kun *der*-konstruktion i eksistentielle sætninger. Nu er der imidlertid ingen tvivl om, at dansk og andre moderne sprog nærer en »modvilje« mod ubestemt rema-subjekt på subjektsplads også i non-eksistentielle sætninger. Hvad gør man så? Man kløver sit udsagn i en *der*-kløvning:

305 Et barn ville ud midt under forestillingen

306 +Der ville et barn ud midt under forestillingen

307 Der var et barn, der ville ud midt under forestillingen

Man deler altså udsagnet op i noget eksistentielt (*der var et barn*) og noget non-eksistentielt (*der ville ud*), der har fællesleddet som tema og subjekt. På den måde kan de fleste sætninger med ubestemt subjekt på subjektspladsen undgås, og det vil vi åbenbart helst.

Subjektet i *der*-kløvning er qua tema for relativsætningen meget naturligt altid realt eller benægtet:

308 Der er 8 mennesker, der kan være i den elevator

Også sætning med ubestemt ikke-subjekt kan kløves. Det indtager da samme ikke-subjekts-rolle i relativsætningen. Her tjener kløvningen naturligvis ikke til at få ubestemtheden væk fra den normale tema-plads, subjekts-pladsen, men til at tematisere ikke-subjektet – enten fordi det nu er samtalens emne, eller fordi en real-/nonreal-tvetydighed skal forhindres:

309 Der var nemlig også dengang hyer, vi bare kørte forbi

310 Der var nemlig en slange, han ikke havde set

Når *der*-kløvning også tit har ligegyldige ubestemte tidsangivelser i fokus, fx

311 Der var en gang/dag/sommer, vi kom to timer for sent til middag

må det være, fordi også forfeltet er en usædvanlig plads for ubestemte led.

Og-kløvning

Et alternativ til *der*-kløvning er typen

312 Der sad et barn og ville ud

som jeg vil døbe *og-kløvning*. Den kræver *stålgålløbe/rendelsiddelig-gel/hænge*. Med *være* klinger den dialektalt:

313 Der var et barn og ville ud

I øvrigt findes kompromiset

314 Der sad et barn, der ville ud

Og-kløvning kræver dog en vis parallelisme mellem de to finitter. Man kan ikke sige

315 Der sad en mand og hed Pedersen

da man, som Oxenvad 1934 tørt bemærker, må formode, at manden også hed Pedersen, når han lå.

Endvidere kræver *og-kløvning* – ligesom konstruktionen *han sad og spiste* – imperfektiv:

316 ÷Der sad en dreng og slog sin mor i skak

I alle disse kløvningser står et evt. tidsadverbial, der hører til den non-eksistentielle *dcl*, alligevel i den eksistentielle og viser (som meget andet), at relativsætningen hhv. den sideordnede sætning har helt anden semantik end normalt:

317 To minutter efter var der en dreng, der ville ud

Om den med rette kan kaldes en relativsætning, skal ikke diskuteres her.

Delmængde

Der gælder følgende særforhold for *der*-kløvning (meddelt mig for år tilbage af Erik Hansen; i litteraturen kommer Oxenvad 1934 nærmest): Subjektet udpeger ofte en delmængde af en mellem afsender og modtager underforstået bestemt mængde. Hvis en hotelgæst har fået stjålet sin guldkæde, er det naturligt at sige

318 Der er forsvundet en guldkæde!

ikke

319 Der er en guldkæde, der er forsvundet!

Det sidste er derimod naturligt at sige for den guldsmed, der opdager et butikstyveri.

Der må være tale om *en af mine venner*-reglen her formuleret »omvendt«: Delmængde-subjekt hæmmer ukløvet *der*-konstruktion og beriger dermed *der*-kløvning (hvori det ikke er hæmmet) med et delmængdesignal.

Tryk

Et hidtil upåagtet forhold ved *der*-kløvning er følgende. En *der*-kløvning kan ikke læses forskelligt fra en ukløvet *der*-konstruktion, hvis subjekt rummer en relativsætning. Man kan ikke se forskel på

320 Der var engang en konge, der havde 500 koner (= en konge havde engang 500 koner. Kløvning)

og

321 Der var engang en konge, der havde 500 koner (= der levede engang en med 500 koner forsynet konge. Ukløvet)

Når man hører og forstår 320, kan man svare: Nå, det var da morsomt/for galt. Historien behøver ikke at være længere. Til 321 må man derimod svare: Javel, og hvad så med ham? Vi kan som sagt ikke se forskel på 320 og 321. Men vi kan høre forskel. 320 har *bi-/svagtryk* på *være*, 321 har hovedtryk. Trykforskellen er fremdraget af Scheuer 1992, men han er ikke opmærksom på, at 320-typen er kløvet, 321-typen ukløvet.

Trykforskellen stemmer nøje med trykreglerne for verbet *være*, som de er opstillet af Erik Hansen i hans og Jørn Lunds fremragende bog fra 1983. Erik Hansen inddrager ikke direkte *der*-kløvning; men hans regel er, at *være* er trykløst, når det optræder som en ren forbinder (kopula), der styrer (nødvendiggør) et sætningsled. Ganske vist er relativsætningen i *der*-kløvning, fx i 320, tilsyneladende ikke et sætningsled, men et adled til subjektets kerneled, *konge*. Men reelt er relativsætningen i en *der*-kløvning som nævnt slet ingen rigtig relativsætning; dens funktion

og betydning er jo helt anderledes: En ægte relativsætning fungerer enten som identificerende adled til korrelatet eller som parentetisk oplysning om korrelatets referent. Relativsætningen i *der*-kløvning er klart nok styret af *være* (uden relativsætning efter *der er* ingen kløvning), og *være* optræder ligeså klart som en ren forbinder af det egentlige subjekt (i 320 *konge*) og udsagnet om det (*havde 500 koner*). Helt regelret. (Også i ukløvet *der*-konstruktion har vi – regelret – trykløst styrende kopula, fx

322 Der ^oer en skorstensfejer på taget

323 Der ^oer en trappe op til loftet)

Når *være* derimod ikke optræder som kopula, har det ifølge Hansen-reglerne hovedtryk. Fx når det betyder ‘har sin faste plads’:

324 Der ^oer en biograf i byen

325 Frimærkerne ^oer i den højre skuffe

og det gælder også, når *være* betyder ‘eksistere’ herunder, når det optræder i præsentation af et emne, der skal fortælles mere om, fx

326 Der ^ovar engang en konge

327 Så ^ovar der en fyr på skolen, ikke?

Hermed er hovedtrykket i 321 forklaret, for 321 har præsentations-*være*.

Interessant er det endvidere, at *være* også i sætninger uden andre led end subjekt og verballed kan være et styrende kopula og derfor trykløst:

328 Der ^ovar to paver

329 Der ^ovar fuldt hus

328 er entydig i tale og oplyser, overraskende, at der var hele to paver – samtidig. Med trykstærkt *var* ville 328 betyde, at der nu kom en – fiktiv eller sandhedspostulerende – historie om to paver. I 328 og 329 styrer (nødvendiggor) *være* leddet *to* hhv. *fuldt*, dvs. kræver, at der meddeles en eller anden egenskab om paverne hhv. huset. Ellers kan der ikke bruges tryksvagt *være*. – At *være* i 328 er en ren forbinder, kommer tydeligt frem i visse andre sprog fx islandsk:

330 Þáfar voru tveir (= 328 med *o*var)

331 Voru tveir þáfar (= 328 med *o*var)

I 329 er det lettere at se, at *være* er en styrende forbinder:

332 Der ^ovar fuldt hus = Huset ^ovar fuldt

Ny oplysning i ledsætningen

Som fremgået er *der*-kløvning ikke kun en omformning af non-eksistentielle sætninger med ubestemt subjekt. Også ukløvet, eksistentiel *der*-konstruktion (med reelt subjekt) kan udvides til *der*-kløvning med det nævnte delmængde-signal. Næsten alle *der*-konstruktioner kan udvides, blot der

ikke følger en alt for tynd ny oplysning i relativsætningen, eller kløvnin-
gen ikke har alt for meget karakter af tom omvej. Vi kan ikke have

333 ±Så var der en dreng, der var (der)

334 ±Så var der en dreng, der kom

335 ±Da jeg var ung, var der en sø, der lå her

336 ±Der var en schwaber-knude, der sad i nakken på de fleste af ligene

Erik Hansen 1996 opererer med, at ledsætningens indhold skal være ac-
cidentielt:

337 Da jeg var ung, var der en tigger (/=en sø), der lå her

men det kommer vel ud på ét med min, her nævnte, regel.

Amerikansk syntaks-forskning

Med al tydelighed turde det være fremgået ovenfor, at *der*-kløvning er
syntaktisk vidt forskellig fra konstruktionen *være* + prædikat + alm. til-
hørende relativsætning. Og det er jo heller ingen nyhed. Man må derfor
undre sig over og begræde, at amerikanerne, så flittige de har været med
hensyn til eksistential-sætninger, tilsyneladende ikke har annammet for-
skellen, skønt den er ganske tilsvarende i engelsk. Til ære for dem hid-
sætter jeg derfor en sidste kontrast:

338 Der var to, der blev arresteret for usædelighed

Forstået som *der*-kløvning betyder 338 det samme som den ukløvede

339 To af dem blev arresteret for usædelighed (til underforstået tid og sted)

hvorimod 338 forstået som ikke-kløvning betyder

340 'Der var to på pågældende tid og sted, der senere blev arresteret for usædelighed'

På engelsk er der endda en tilsvarende tvetydighed i den forkortede form

341 There were two people arrested for immorality

Hermed være min skærv givet til amerikanernes oplysning.

Type 3: Opremsning

Type 3 er sent opdaget: Vi har *der*-konstruktion i opremsning uanset sub-
jektets bestemthed. Eksistens-kravet er fastholdt.

I den bekendte sketch »Babs og Nutte« siger forsikringsagent Passer
på et tidspunkt til forsikringstegnersken, frk. Gringer:

342 Så er der vægten! - Det er vel ikke sådan at svare på?

Wægten indgår i en længere liste over ønskede oplysninger om det for-
sikredes art. Tilsvarende:

343 Først var der Adam og Eva, så var der Kain og Abel, og til sidst John og Aage

344 Hvem var med til festen? Ja, der var Tage, og der var Annelise, og der var alle børnene

Ved bestemt subjekt tillader konstruktionen – helt velformet – kun *være*:

345 ÷Der døde/forsvandt/sprang...ud først Anne, så Søren, så...

Subjektet behøver ikke at være del af en liste, det er tilstrækkeligt, at det vælges fra en liste:

346 Der er ingen, der kan løfte arven efter Anette Strøyer – nå ja, der (°)er selvfølgelig Helena Christensen.

Det væsentlige er altså bevidsthedens lidt besværlige gennemgang af en række muligheder.

Konstruktionen, der er udpræget mundtlig, kan vel dels forklares som en vis tøvende mangel på planlægning af, om de følgende led er bestemte, dels af en trang til straks at udtale det finite og infinite verbum, som ikke vil kunne huskes efter opremsningen, samt en vis afsmitning fra dét adverbielle *der*, der typisk ville følge til sidst, hvis man begyndte med det lange subjekt.

(Typen er i engelsk fundet før Hankamer 1973, se Milsark 1974 p. 210, jeg ved ikke af hvem. Jeg fandt den oprindeligt uafhængigt af andre, men kan kun tage patent på forklaringen).

Jeg har ikke fundet andre velformede *der*-konstruktioner med bestemt subjekt bortset fra en enkelt hos Heltoft 1987:

347 For Jung var der ud af mødet med Sabina kommet opdagelsen af anima, billedet af kvinden i enhver mand. (Samvirke 7-8 1985 p. 46)

Sætningen er velformet og har ikke opremsnings-*der*. Jeg forklarer den ved den grammatiske »tyngde« mellem *der* og subjektet, med andre ord ved, hvad jeg har kaldt regelformørkelse, som man altid må regne med ved grammatiske regler. Letter vi nemlig på stoffet mellem *der* og subjektet:

348 ÷For Jung kom der opdagelsen af anima ud af det

forsvinder acceptabiliteten for mig. 4 ud af 8 adspurgte accepterede den.

Type 4: Subjektløs sætning i passiv

Vi har allerede nævnt den subjektløse *der bages*-type, der betegner en fælles aktivitet. Erik Hansen 1974 har fundet, at typen kræver human agens:

349 ÷Der blomstres

350 ∓Der udløbes i nat

351 ∓Så blev der gået

Fjendommeligt er det, at også denne type i – udpræget – litterært sprog kan mangle *der*, dvs. både mangle reelt og formelt subjekt, forudsat dels at der står et led foran finittet, dels at passiven er en s-passiv, fx

352 Om vinteren læses

353 At flere grunde bages ikke i dag

Type 5: Subjektløst *være* + adjektiv

Typen består af *være* eller et prædikativ-tagende synonym: (*for*)*blive*, *virke*, *forekomme*, *synes*, *tykkes* (+ ind. obj.), *se ud*, + et adjektiv i neutrum (el. et prædikativ-agtigt led) + stedsbetegnelse:

354 Der virkede så dødt i de gamle stuer

355 Der var rent ad h til på Fyn

Stedsbetegnelsen kan være underforstået, men der tænkes på et bestemt sted, der må siges at være halvvejs knyttet til *der*. De fleste subjektløse sætninger, bl.a. om vejr og tid, har subjektvikaren *det*, fx

356 Det er varmt i dag

357 Det er blevet sent

men her er der ingen klar tanke på stedet: Varmen i 356 hævdes at forefindes dér, hvor »vi« taler, eller rettere, sætningen refererer nærmest en oplevelse: 'jeg har det varmt på grund af vejret'. Siges derimod

358 Der er varmt i dag

gælder det et ganske bestemt sted i verden, måske Madagaskar, hvorfra afsender lige har fået en vejrrapport fra sin kone, og adjektivet kan yderligere bestemmes af en henseendens infinitiv:

359 Der er skønt at gå i butikker (i den by)

hvilket betyder det samme som

360 Det er skønt at gå i butikker i den by

men de er syntaktisk skruet forskelligt sammen. I 360 er *at gå i butikker i den by* subjekt, i 359 er der intet subjekt, og *i den by* er et selvstændigt sætningsled. Kun i 359 kan *i den by* underforstås. I 360 skål *i den by* medtages, hvis 'i den by' er en del af meddelelsen; ellers bliver steds-betydningen den sædvanlige lavbevidste ved *det*-konstruktion: 'her' eller 'overalt'.

Type 5 har obligatorisk *der* i dag (bortset fra *sher* og *hérldér* i stedet for *oder*), naturligvis fordi *oder* her ligger så tæt op ad stedsadverbiet *der*.

Type 6: Andre subjektløse sætninger

Ud over type 4 og 5 er *der* sjældent i subjektløse sætninger. Der bruges normalt *det*:

- 361 Det sner
 362 Det klør
 363 Det sortner for mine øjne

Nogle få verber uden subjekt tager dog *der*, delvis i konkurrence med *det*, og lad os kalde disse konstruktioner type 6. Jeg har fundet lugte- og vrimle-verb:

- 364 Der lugter
 365 Der stank af parfume
 366 Der duftede så skønt i det gamle boudoir
 367 Det/Det vrinlede med/af myrer
 368 Der/Det myldrede med folk
 369 Der 'var med myg

samt en så speciel forbindelse som *ikke være til at* + infinitiv-helhed (+ *for* + årsagen) + sted, der kan underforstås og halvt tilknyttes *der*:

- 370 Der/Det var ikke til at få ørenlyd
 371 Der/Det var ikke til at spytte for mennesker
 372 Der/Det var ikke til at se en hånd for sig

Jeg tror, at lugte-forbindelserne skal forklares med påvirkning fra *der er en* (*rædsom* osv.) *stank/lugt*. De talrige upersonlige *det*-forbindelser som *det blæser/regner/sner/klør/kilder* osv. synes nemlig ikke at alternere med forholdsvis ligeså almindelige nominal-forbindelser: *Der er blæst/regnet/sne(fald)/kløet/kildren* osv. I vrimle-forbindelserne og *ikke være til at* er det måske det følgende ubestemte nominal – og alternationer som *der var en masse mennesker* – der har tiltrukket *der*. I den sidste forbindelse kombineret med, at den er vanskeligt analyserbar for sprogbrugeren.

Udtrykket

- 373 Der findes i massevis af

er formelt uden subjekt, men skal med Aage Hansen 1967 forklares som en kontamination af *de findes i massevis* og *der findes masser af dem*.

Et andet pseudo-subjektløst udtryk er

- 374 Der 'er til 3 måneder

med underforstået 'mad, penge, brænde' osv.

Personligt irriterende er dobbeltformerne *det/der* ved *stå* om stillinger i sportsskampe:

- 375 Det/Der står 3-1 til AB

fordi jeg aldrig kan beslutte mig til subjektvikaren. Hans Jørgen Nielsen nævner et sted i »Fodboldenglen« 1979, at man i bogens københavnske miljø brugte *den*, der som bekendt er vikar i visse jargonagtige udtryk: *Den er fin!*, *Den er god med dig!*, *Hvordan skær'en?*

Der-konstruktion i ledsætning og infinitiv-helhed

Næsten alle hidtidige eksempler har haft *der*-konstruktion af ledsætning. Men der er naturligvis intet i vejen for at forskyde den til ledsætning:

376 Han så, at der gik en sky for solen

377 Hvis der er faldet en hund ned fra taget, er det i hvert fald ikke min

Derimod findes der vist kun én infinitiv-helhed konstrueret med *der*, nemlig *lade* i akkusativ med infinitiv, fx

378 Han ville lade der være nogle bare pletter

De andre verber, der indgår i akkusativ med infinitiv, konstrueres uden *der*:

379 =Han havde set der komme en mand

måske bl.a. fordi akkusativ med infinitiv ved andre verber end *lade* er en smule litterært.

Type 7: Hv-ledsætning

I spørgende og relative samt »alment indrømmende« ledsætninger indledt af et spørgeord (pronomen el. adverbierne *hvor*), der fungerer som subjekt(sdel), udfylder *der* den ellers tomme subjektspads:

380 Jeg kan ikke se, hvem der kommer

381 Jeg ved ikke, hvad for en skjorte der er bedst

382 Jeg ved ikke, hvilken skjorte der er bedst

383 Tag, hvad der skal bruges

384 Tag alt, hvad der skal bruges

385 Jeg er ligeglad, hvad svar der end kommer

386 Jeg ved ikke, hvis kone der er smukke

Man kan undre sig over, at udfyldningen er blevet obligatorisk (se om undtagelserne nedenfor) i dansk, i skarp kontrast som det står til de øvrige germanske sprog. Jeg tror ikke, at årsagen kun har været trangen til at udfylde subjektspadsen, men at der psykologisk også er tale om en relativsætning: At betragte *hvem* hhv. *hvad* i 380 og 383 som et objekt, hvortil der lægger sig en restriktiv relativsætning, er jo fuldstændig logisk i forhold til meningen. Mine argumenter ud over denne betragtning er:

1) I svensk bruges her *som*, der i dansk var fakultativt indtil ca. 1850 (Mikkelsen 1911) og undertiden endnu i dag sniger sig ind, og som kun kan opfattes som konjunktion i relativsætning.

2) I relativsætninger med subjekts-fællesled er der netop tvunget valg mellem *der* og *som*. De kan ikke begge udelades.

3) Både »idioterne« og vi andre er fristede til at sætte relativkomma foran dette *der*.

Undtagelserne er de to litterære konstruktioner med relativt substantivisk *hvilket* hhv. relativt adjektivisk *hvis*:

387 Prisen er steget, hvilket ikke forundrer os

388 Prisen, hvis fastsættelse varede en hel uge, forundrer os

samt det helt specielle alment relative *hvad angår x* i betydningen 'med hensyn til x gælder det, at ...':

389 Hvad min kone angår/Hvad angår min kone, er hun rejst

At disse ufolkelige konstruktioner ikke har fået *der*, kræver ingen forklaring. Erik Hansen 1974 har iagttaget, hvorledes halvstuderede røvere jævnlige bryder undtagelsesreglen mundtligt:

390 man ønsker med forslaget stærkt at understrege at ordningen omfatter alle lønmodtagere, hvilket der er baggrunden for forslaget om at lade udbyttet tilfalde en ATP-fond

391 ...til de forældre hvis børn der skal have særundervisning

Undtagelser er også visse levn, arkaismer og meget litterær brug af relativt *hvad* uden *der* (nævnt af Jespersen 1943):

392 Hvad mere/værre er...

393 Giv kejseren, hvad kejserens er

394 Foruden, hvad ovenfor er nævnt....

395 redde, hvad reddes kan

396 Han paastod, hvad forøvrigt ikke var helt usandt....(Pontoppidan)

Mon

Det lille spørgende *mon* har fået særlig affinitet til *der* og konstituerer egentlig en særlig *der*-type, men forholdene overskues bedst her.

(De fleste grammatikere omtaler *mon*, men så kortfattet og utilfredsstillende, at referat bliver formålsløst).

1.

I spørgesætning er alt regelret:

397 Jeg tænker på, hvem hun mon finder

398 Jeg tænker på, hvem der mon finder barnet

Subjektet eller *der* forefindes obligatorisk på n-pladsen – uafhængigt af

det fakultative *mon*, der kun kan følge lige efter, dvs. i a. *Mon* har, historisk set, reelt ikke flyttet sig, siden det var et finit verbum:

399 *Jeg tænker på, hvem der mon finde barnet

Det er blot omtolket fra verbum til adverbium, og dets placering fra v til a, men uden fysiske konsekvenser for ordstillingen, idet infinitivet omdannes til finit og overtager v.

2.

I helhedsspørgsmål med *mon* gælder der heller ingen særlig *der*-regel. Men der er – som generelt i *mon*-helsætning – flere placeringer af *mon*. Den oprindelige, fx

400 Mon regnen kommer? (< *Mon regnen komme?)

401 Mon der kommer regn? (< *Mon der komme regn?)

støder imidlertid kraftigt an mod moderne ordføjnning. Der er jo 2 led foran finittet ekskl. et evt. helsætnings-konjunkional, der som bekendt er det eneste, der normalt kan stå foran finittet i et helhedsspørgsmål. Ordstillingen kan måske minde om en ledsætnings-ordstilling med konjunktion (*hvis regnen kommer*), men at dét psykologisk skulle have spillet bevarende ind, virker helt usandsynligt: *Mon* er aldrig nogen underordningslignende konjunktion, og der kan derfor ikke tænkes nogen (underforstået) hovedsætning foran fx 400 og 401, sådan at de bliver regelrette ledsætninger. Sproget har da også reageret på denne anomali ved at flytte *mon* – dog kun fakultativt og vist mindre hyppigt – til det sted, hvor det naturligt hører hjemme (og hvor det i forvejen fandtes i ledsætninger), nemlig adverbial-pladsen a, så at vi får et helt regelret helhedsspørgsmål med tomt forfelt:

402 Kommer regnen mon?

403 Kommer der mon regn?

Hvortil kommer den »løse« placering i A, som så mange central-adverbi-er har:

404 Er regnen kommet mon?

405 Er der kommet regn mon?

3.

Hv-helsætningssspørgsmål med *mon*. Den oprindelige ledstilling (406, 407) alternerer som i 2. med den regelrette (408, 409) og den »løse« (410, 411):

406 Hvem mon hun har fundet?

407 Hvem mon (der) er kommet?

- 408 Hvem har hun mon fundet?
 409 Hvem er (der) mon kommet?
 410 Hvem har hun fundet mon?
 411 Hvem er (der) kommet mon?

Bemærk, at der ingenlunde sker sammenfald med ledsætnings-ordstilling, hverken *mon*-ledsætning (397, 398) eller andre.

Det interessante er nu, at vi i *hv*-helsætning med *mon* foruden alle de sædvanlige, af *mon* uafhængige, *der*-konstruktioner også har en aktiv *der*-konstruktion ved ubestemt non-eksistentielt subjekt – med andre ord et *der* fremkaldt af *mon* og tomt n (og ubestemt subjekt) i forening:

- 412 Hvad mon (der) får ham til det?
 413 Hvem mon (der) har gjort det?
 414 Hvad for en skjorte mon (der) er flottest?
 415 Hvis bog mon (der) sælger?

Fjernes *mon*, bliver *der*-konstruktion umulig. *Mon* tiltrækker stort set kun *der* fra sin oprindelige, nu anormale plads (412-415). *Der* fremkaldt af et *mon* i a bliver i det højeste en tvivlsom eller skødesløs mulighed:

- 416 ?Hvad får der ham (L.) mon (/mon ham) til det?
 417 ÷Hvem har der mon gjort det?
 418 ?Hvad for en skjorte er der mon flottest?
 419 ÷Hvis bog sælger der mon?

Jeg forklarer da det *mon*-fremkaldte *der* – og i en *der*-afhandling er denne type (412-415) jo den eneste forklaringskrævende – som en afsmitning fra det ledstillings-abnorme eksistentielle *Mon der...?* (401) og *Hvmon der...?* (407). På grund af disse konstruktioners abnorme ledstilling – særlig dette, at *der* hverken står i F eller n – har sprogbrugeren dannet sig en (oprindelig naturligvis fejlagtig) regel om, at *mon* simpelthen kan tiltrække *der*, først og fremmest i rækkefølgen *mon der*, i sætning med tomt n, uanset om den er eksistentiel, idet han i forvejen kendte et non-eksistentielt (obl.) *der* anbragt ved siden af *mon* (omend i omvendt rækkefølge) fra ledsætning.

Jeg erkender, at min forklaring står og falder med, om det abnorme *mon* er almindeligere end det regelrette *mon* – dvs. 401 og 407 almindeligere end 403 og 409 – for hvis *mon* og *der* oftest optræder regelret, er der ingen basis for (fejlagtigt) at opfatte dem som tiltrækkende hinanden (de var jo reelt uafhængige af hinanden før den nye regel om *mon*-fremkaldt *der*). Det skulle også gerne være sådan, at eksistentielle *mon*-spørgsmål udgør en meget stor del af alle *mon*-spørgsmål, helst en større del, end eksistential-sætninger i almindelighed udgør af alle sætninger

med ubestemt subjekt. For jo hyppigere eksistentielle *mon*-spørgsmål er, desto svagere (lettere at ignorere) er naturligvis associationen eksistens → *der* i *mon*-spørgsmål, og det er jo den association, der brister med den nye regel om *mon*-fremkaldt *der*. Og den association er jo ellers – uden for passiv – ikke bristet i dansk. Jeg råder ikke over noget genuint og dialog-præget talesprogsmateriale, der kan verificere dette, men der skal også være noget for fremtidens *der*-forskere.

Type 8: Relativsætning

Hvorfor ikke der overalt på ellers tom subjeksplads?

I relativsætning er der to *der*-problemer. Det første er dette, at når fællesleddet er subjekt i en relativsætning indledt af det fakultative *som* og n-pladsen derfor tom, så tillader i almindelighed kun lavsprog udfyldning med *der*:

420 Manden, som der havde et ar i panden,...

I svensk er det tilsvarende *som det* helt forbudt, ikke kun i højsprog:

421 ≠Mannent(.) som det hade et ärr i pannant(.)...

Der er ingen tvivl om, at der også her er en trang til formelt subjekt. Det viser sig jo, at alle andre ellers tomme subjekspladser (undt. nogle få marginale) udfyldes af *der*. Og dansk lavsprog viser jo eftertrykkelig tendensen.

Min forklaring er, at da der i sproghistorien var opstået fri alternation *som/der/som der* ved subjeks-fællesled, begyndte nogle at føle *der* som en konjunktion, en ren relativsætnings-startmarkør som *som*, som (!) det jo her vekslede frit med. Man kan indvende, at *oder* jo overalt ellers i sproget var subjektsvikar (når det ikke var tryksvagt adv.), men det må huskes, at relativsætningerne er dominerende blandt sætninger med *oder*: ifølge min skriftsprogs-statistik (se nedenfor) udgør de lidt over halvdelen af alle sætninger med grafisk *d-e-r*. Hvortil kommer, at karakteren af subjektsvikaren uden for relativsætning sikkert længe var blandet med karakteren af stedsadverbium. Sprogbrugeren har åbenbart heller ikke tænkt på den fine mekanisme ved non-subjeks-fællesled, hvor der jo ikke kan bruges *der* og den manglende parallelisme mellem *som* og *der* altså kommer frem. Denne type er imidlertid givetvis langt sjældnere, og det, sprogbrugeren her skulle have lagt mærke til, var altså fraværet af *der*. Det kan også nævnes, at skolegrammatikken helt op til i dag har ana-

lyseret *som* og *der* som parallelle (relativ-pronominale) sætningsindledere. – Så snart nu disse ord opfattes som parallelle, er det ikke naturligt at stille dem ved siden af hinanden. Mit argument ville i øvrigt blive stærkere, hvis man kunne finde gamle belæg på den omvendte rækkefølge, **der som* brugt som dobbelt relativ-konjunktion, men det kan man næppe.

Jespersen 1943 tøvede med at opgive tanken om *der* som en relativ-markør, og han anfører et udmærket argument, der udpenslet lyder: *Som* er obligatorisk i parentetisk relativsætning med fællesled, der ikke er subjekt. Dette synes at være en regel om obligatorisk relativ-konjunktion i disse mere påklistede sætninger (jf. eng. *whowhich* vs. *that*). Alligevel kan *der* erstatte *som* som subjekt.

Konklusionen må være, at *der* i type 7 og 8 både behandles af sprogbevidstheden som subjektsvikar og som relativ-konjunktion. Dansk lavsprogs (mere ubevidste?) subjektsvikar-betragtning af *der* må siges at være den sundeste – relativt *der* er en subjektsvikar, når der tages hensyn til alle tilfælde – og den kommer foruden i *som der* også fint frem i lavsprogets mulige *som at der*:

422 ... en mand, som at der ville købe en stok.

At er jo i lavsproget en uspecificeret underordnende universal-konjunktion, der altid kommer sidst i konjunktionalet. Derfor ikke *som der at* eller nogen som helst anden rækkefølge.

Hvorfor er som der i højsprog delvis også forbudt i relativsætning omformet af helsætning med der?

Hvis en relativsætning selv opfylder de almindelige krav til en *der*-konstruktion, fx har ubestemt subjekt (fællesled eller ej) og eksistentiel betydning, skulle man ikke tro, at *der* var noget i vejen for *som der*:

423 Den port, (som) der står nogle børn i, ...

424 De sager, (som) der tales så meget om, ...

425 En politiker, (som) der ikke længere er mange, der elsker, ...

Imidlertid har den centrale type:

426 En sky, som der går for solen, ...

forbud mod *som der* i højsproget, selvom den tilsyneladende er bygget over *der går en sky for solen*. Dette er det andet *der*-problem i relativsætninger. De fleste vil nok forklare forbudet med den frygt, der klæber ved *som der*, og som også indgiver forsigtige sjæle en vis skyhed mod 423-425. Men det kan ikke være rigtigt, for hvorfor skulle netop 426-typen være forbudt? Og hvorfor er der så skarpt et skel mellem 426, der er

helt uacceptabel i højsprog, og 423-425, som afslappede og sikre højsprogtalende (som undertegnede) ikke skyr? Det bedste argument mod snob-forklaringen er dog endnu engang »svensk«: I svensk er der ganske parallel sprogstridighed ved

427 ÷Eit moln som det gick för solen ...

og i svensk klæber der intet odiøst ved *som det*.

Min forklaring er den simple, at hvor *som der* (sv. *som det*) er udelukket i højsprog, skønt det tilsyneladende modsvarer *der*-konstruktion i helsætning, er der slet ikke ubestemt subjekt! *En sky* i 426 er nok ubestemt, men i ledsætningen er den ikke længere ubestemt – ganske som vi har

428 Han stod og så på en sky, den var ved at gå for solen

At dette er rigtigt, ses af følgende autentiske eksempel:

429 De er dannet i vulkansøer, som der dengang var

En omsætning af denne relativsætning til helsætning må have ubestemt subjekt:

430 (De er dannet i vulkansøer,) sådan nogle var der (nemlig) dengang

Vi kan umuligt have

431 ...*dé*/disse var dengang

Konklusion: Overalt, hvor den vitterlig tilsvarende helsætning har *der*, fungerer *der* i relativsætningen som ren subjektvikar, der kan have relativ-konjunktionen *som* foran sig. Dét gælder også den type sætning med *være* (delvis nævnt ovenfor), der ikke kan stå »nøgent«, men enten skal have subjektvikaren eller adverbiet *der*:

432 De penge, (som) der var, ... (sammenlign ÷Pengene var.)

433 De kasser, (som) der stod, ... (sammenlign ÷Kasserne stod.)

434 Den stemning, (som) der var i Eliths programmer, ... (sammenlign ÷Stemningen var i Eliths programmer.)

Og der

Det bekendte forbud mod *og der*:

435 ÷Cæsar, der var generøs, og der aldrig mistænkte nogen, ...

forklarer jeg som følger. Erik Hansen 1996 gør opmærksom på, at den eneste konjunktion – foruden *som* – der kan udelades, nemlig *at*, aldrig udelades i en fuldstændig (subjektsholdig) ledsætning efter sideordnings-konjunktion:

436 ÷Hun sagde, (at) hun var forkølet og hun i øvrigt ikke havde tid

437 Hun sagde, (at) hun var forkølet og i øvrigt ikke havde tid

Men denne regel gælder jo evident også *som* ved ikkesubjekts-fællesled:

438 ÷En bog, (som) jeg har læst og jeg synes godt om...

Ved subjekts-fællesled er sagen ganske den samme i lavsprog, hvor *der* jo helt og holdent er subjektsvikar. I højsproget, hvor *der* som nævnt har mere vaklende status, subjektsvikar/konjunktion, kunne man tænke sig, at konjunktions-betragtningen havde tilladt *og der*, men det har den altså ikke, hvad enten det nu skyldes immanente grunde eller påvirkning fra lavsprog. – Forbudet mod *og der* er altså reelt en tvang til *og som* i sideordnet fuldstændig (subjektsholdig) ledsætning, og subjektsholdig måtte ledsætningen nødvendigvis være, hvis den havde *der*!

Sammenlignings-ledsætning med jo

En sammenlignende ledsætning med *jo/des(to)* + komparativ kan betragtes som en relativsætning, fx

439 Jo flere mænd der kan ramme, jo bedre

hvor meningen er '(det bliver bedre) ligefrem proportionalt med antallet af x, der...' med fællesleddet x, her *mænd*. Når konjunktioalet med fællesleddet er subjekt, bliver n tomt og udfyldes af *der*. I modsætning til normal relativsætning bruges kun sporadisk *som*, og slet ikke, hvor fællesleddet ikke er subjekt:

440 ÷Jo flere mænd som du kan ramme, jo bedre

»Relativsætningen« i det-kløvning

Det-kløvning rummer som bekendt en »relativsætning«:

441 Det er mig, der har gjort det

442 Det er præsident for Sovjetunionen, (at) han var

443 Det var mig, (at) han valgte

444 Det var i går, (at) jeg gjorde det

der bærer sit navn med urette. Hverken semantisk eller formelt foreligger der en relativsætning. Dens betydningsforhold til sit korrelat er helt anderledes. Jeg forestiller mig, at *det*-kløvning er opstået af en konstruktion med apposition + normal relativsætning:

445 Det er Ole, den (person), der har gjort det

sådan som den endnu formuleres i fx spansk. Formelt er den også helt anderledes end en relativsætning: Den har obligatorisk *der*, når fællesleddet er subjekt i ledsætningen (sporadisk hos nogle dog *som*), og fakultativt *at* ved alle andre fællesled.

Med andre ord obligatorisk *der* på ellers tom subjekts-plads.

Fremtrængen af som på der's bekostning

Gennem de sidste ca.10 år har jeg og andre lagt mærke til, at det fakultative *som* i skriftsproget er trængt frem i relativsætning med subjekts-fællesled. Hvilket – fordi *som der* oftest er forbudt – vil sige på bekostning af *der*. I forbindelse med mit samarbejde med *Den Danske Ordbog* undersøgte ordbogen i sit kæmpekorpus sagen og kunne på få minutter give mig ret.

Lad os kort overveje årsagen. Man kan roligt udelukke engelsk påvirkning. Engelsk har *whol/which* og *that*, der på flere måder svarer til *som* hhv. *der*. *Der* ligner evident *that*, så ved at spare på *der*, fjerner vi os fra engelsk. – *Der* er utvivlsomt det mest ubevidste af de to ord, hvilket gælder generelt om subjektsvikaren *der*; dets betydning er tom, og dets funktion helt uransagelig for sprogbrugeren; ordet kan knap nok omtales, for det har ingen trykstærkt udtale; grammatikerens [ˈdɑː] bruges aldrig, heller ikke tryksvagt, realiter. Når *der* er fokus på sproget, fx ved oversættelse, er *som* favoriseret.

Mit forklaringsforslag er, at *der* her overvejende af højsprogstalende opfattes som en relativ-konjunktion, jf. ovenfor, og at tilbagegangen skyldes en trang til at begrænse [o *dɑː*]'s mange funktioner: adverbium, subjektsvikar, relativ-konjunktion. De er upraktiske og for øvrigt, især det relative *der*, en anstødssten for svenskere. En vis beskeden påvirkning fra svensk og norsk kan også gøre sig gældende.

Det er ejendommeligt, hvorledes relativ-konjunktionerne har bølget frem og tilbage i sproghistorien. På grundlag af Diderichsen 1938's glimrende oversigt kan udviklingen tegnes som følger.

Fællesnordisk og vikingetid synes at have haft enerådende *es* (yngre *er*) med varianterne demonstrativt pronomen (jf. tysk og eng.) + *es* og *es* + personligt pronomen.

I middeldansk indtil 1330 afløses i en bevægelse fra jysk mod skånsk *er* af *der*, vel et sammenfald af *er* og adv. *dér* (< *hesten dér står, på marken, ...*). *Som* (oprindelig sammenligningskonj.) findes næsten kun i *hvo som* og *hvor som* ('hvor der').

1400 ekspanderer *som* voldsomt og dominerer allerede fra 1425 over *der*, som næsten fortrænges bortset fra udpræget jyske tekster.

Fra 1750 vender *der* tilbage, tilsyneladende fra dets stærke position i talen, og overhaler *som* ca. 1850. *Der* begrænses nu til sætning med subjekts-fællesled, nemlig ca. 1750-1800 (Falk & Torp p. 143).

Fra ca. 1985 begynder *som* atter at hale ind på *der* i skrift.

Alternativet med adverbierne *hér/dér* i stedet for *der* (*en mand, dér bor, gav mig den*) forsvinder sent i vort århundrede, ja, kan måske endnu høres hos gamle. Mange grammatikere nævner det som kurant, yngst Diderichsen født 1905.

Relativ infinitiv-konstruktion

Den relative infinitiv, fx

446 Her har du et æble at spise

447 Han har meget at lave

448 Der er meget at gøre

449 En sød pige at se på er aldrig at foragte

har vel intet specielt med *der*-konstruktion at gøre, selvom den ofte rummer et ubestemtheds-krav og meget ofte indgår i *der*-konstruktion. Den optræder med modal betydning, fx 'skulle'. Fællesleddet optræder som ikke-subjekt for infinitiven. For så vidt kunne man i 448 tale om *at*-kløvning ved ubestemt subjekt, nemlig af

450 Du skal gøre meget

men det er nok at se den for isoleret. Vort sprog har påfaldende mange måder at udtrykke, hvad der »basalt« lyder

451 Jeg skal gøre meget i dag

nemlig herudover:

452 Meget skal gøres (underforstået 'af mig')

453 Der skal gøres meget (do.) (alm. *der*-konstr. i passiv)

454 Der er meget at gøre (underforstået 'for mig')

455 Jeg har meget at gøre

i alt 5 konstruktioner. *Der*-konstruktionen i aktiv, 454, hører med til total-billedet af *der*-konstruktion. Eksistens-budskabet er ligesom i *der*-kløvning underordnet, ja, man kan spørge sig, om konstruktionen overhovedet lever op til eksistens-kravet. Det synes jeg, den gør, hvis man, lidt slapt, herved tillader »mental eksistens«: 'Der er en række ting i min bevidsthed, der står for mig som dagens krav'. Jeg føler umiddelbart i sætninger som 454 *værelblive* som eksistentielle ligesom i andre *der*-konstruktioner, i modsætning til fx

456 Et barn er at betragte som et ufærdigt menneske

Type 9: *Der* i sætningsknude

Sætningsknuder med udskilt og fremrykket subjekt har snart *der* på den ledigblevne subjektspads, snart tom subjektspads. Der er 4 relevante typer, hvis det ellers er lykkedes mig at forbedre og forenkle Erik Hansen 1974's grundlæggende beskrivelse sandhedsoverensstemmende.

1.
Simpel fremrykning af en at-sætnings ikke-spørgende subjekt til helsætnings-forfelt:

457 Jensen mener jeg nu ikke, (-) har været her

Aldrig *der*. Erik Hansen forklarer det ved, at fremryknings-mekanismen her er ganske den samme, helt simple, som ved almindelig subjekt-fremrykning i helsætning:

458 Her har Jensen ikke været

459 Jensen har (-) ikke været her

der heller aldrig har *der*-udfyldning. Jeg accepterer forklaringen (der naturligvis forudsætter, at *der* er muligt i andre, mindre simple knuder), selvom jeg ikke mener, at subjektspadsen i 459 har psykisk realitet (hvorom senere). Dels er der under alle omstændigheder en parallel alternation. Dels efterlader simpel fremrykning jo aldrig vikar på nogen som helst (ubestridelig) tom led-plads.

Erik Hansen nævner unge mennesker, der nu må være yngre, der ikke generes af *der* her. Jeg har ingen føling med sådanne sprogvarianter.

2.
Fremrykning af en at-sætnings spørgende subjekt til helsætnings-forfelt:

460 Hvem mener du, ((at) der) har gjort det?

Der er muligt, fordi der her i en vis forstand ikke er tale om fremrykning, eftersom spørge-subjektet slet ikke kan stå i ledsætningen. Det må dog siges imod Erik Hansen, at dét også gælder spørgende helsætninger: De har ligeså lidt muligheden

461 ±Her har hvem gjort det?

bortset fra hvabchar-funktionen, og de har aldrig *der* på n uden for type 1 (ubest. subj.).

3.
Fremrykning af en at-sætnings subjekt til overordnet spørgeledsætning eller relativ ledsætning:

462 Spørg ham, hvem han mener, ((at) der) har gjort det

463 Spørg ham, (som) du mener, ((at) der) har gjort det

Der fakultativt ganske som i 2., eftersom det »fremrykkede« subjekt er obligatorisk »fremrykket« (og i relativsætningen udeladt på normal relativ vis).

4.

Fremrykning af spørgeledsætnings subjekt:

464 Ham ved jeg ikke, hvornår (-) gjorde det

465 Ham ved jeg ikke, om (-) gjorde det

466 ...en mand, (som) jeg ikke ved, hvornår (-) gjorde det

467 ...en mand, (som) jeg ikke ved, om (-) gjorde det

Der går ikke i mit sprog i 464 og 465, noget bedre i 466 og 467, en forskel, der vel har samme grund som forskellen mellem 1. og 2./3., men der er en særlig *der*-modstand her i type 4. Til gengæld har type 4 i skødesløs tale mulighed for anaforisk subjektspronomen i ledsætnings n:

468 Ham ved jeg ikke, hvornår han kom

(At der, som Erik Hansen nævner, ikke er anaforisk pronomen-mulighed i

469 Han ringer tidlig og silde, hvad jeg ikke ved, hvor længe (+det) har stået på

forklarer jeg simpelt som en stilforenelighed mellem det litterære relative *hvad* og det skødesløse anaforiske pronomen).

Det tomme n ved subjekt i F

Sætningsknuderne med deres mulighed for udfyldt subjektsplads bragte helsætningens almindeligvis tomme n ved F-subjekt i crindring. Denne vigtige og frekvente type udfyldes aldrig med *der* eller *det*, hverken i dansk eller andre sprog. (Der ses naturligvis bort fra det omtalte tilfælde af *der*-type 1 med subjekt i F. Som omtalt har subjektet i *der*-konstruktion objekts-karakter: Det er jo flyttet fra sin normale objekts-plads, N). Og, som vi har set, udfyldes alle tomme n-pladser ellers med *der* bortset fra nogle marginale og letforklarlige. Jamen, har helsætninger med F-subjekt da en tom subjektsplads? Mit svar er nej. Jeg tror ikke, at et sådant tomt n har psykisk realitet. Ligeså smukt *der*-konstruktionerne viser, at der virkelig ér tomme subjektspladser og tomme forfelsespladser, som det er sprogligt tilfredsstillende at få udfyldt, ligeså tungt må fraværet af *der* veje imod eksistensen af en tom n-plads i sætninger med forfelses-subjekt. Og det er svært at se, hvordan eksistensen heraf kunne

sandsynliggøres på anden måde end ved, at et *der* eller *det* indfandt sig.

Jeg mener, at Diderichsens ide med et altoptagende forfelt og – i tilfælde af forfeltssubjekt – en tom subjektspads er nærmest genial i sin elegance og pædagogik, et kup, der åbnede for muligheden af et sætningsskema med dets ubetvivlelige potentielt tomme pladser. Men jeg tror som sagt ikke på den psykiske eksistens i netop dette tilfælde. Det er ikke noget stort kætter: Subjektet har sin n-plads, når et andet led optager F, men når subjektet selv har den, er der psykisk hverken subjekt eller tom subjektspads mellem finitverbal og letled/centraladverbial, efter min mening. Man kunne tro, at det var en strid om kejserens skæg, men vore *der*-konstruktioner sandsynliggør jo netop, at tomme pladser har bevidstheds-realitet.

Mine argumenter er foruden ovenstående følgende:

1) Subjektets normale plads i fremsættende helsætninger er uden al tvivl forfeltet, normalt sætningens tema. Der er noget usandsynligt i, at denne normalplads skulle efterlade en anden subjektspads tom.

2) I ledsætninger, der jo normalt ikke har noget forfelt i helsætningsforstand, ser vi, at subjektets plads er den første.

Til fordel for tom n-plads kunne anføres den smukke ensartethed mellem centralfelt og slutfelt: vna-VNA, men mit mod-modargument er her, at der aldeles ikke ér nogen ensartethed. Slutfeltets nominalplads, N, dækker reelt over 3 pladser: indirekte objekt, direkte objekt og prædikat:

Nu har (så) han igen gjort mig livet broget i dag
F v (a) n a V Oi Od P A

Rækkefølgen Oi – Od – P er jo både vigtig og helt fast – og har været kendt i generationer. At samle dem under én hat, N, for at få en smuk parallel, er hokus-pokus-lingvistik af værste skuffe.

Der-konstruktion i andre sprog

De fleste moderne europæiske sprog har fået paralleller til *der*-konstruktion. I de ROMANSKE er de dog strukturelt noget anderledes end i de germanske, fx franskens

470 Il y avait une dame très jolie dans la boutique

hvor subjektvikaren er ordet for 'han', y 'dér' indskydes, og der bruges verbet for 'have' i stedet for 'være'. Med hensyn til alternativer for 'være' sammenlign tysk *es gibt* og svensk/dansk *finns/finnes*.

NORSK er som sædvanlig det sprog, der ligger tættest op ad dansk, vel at mærke norsk riksmål, der ligesom dansk skelner mellem *der* og *det*. I bokmål og nynorsk bruges helt overvejende kun *det*.

I Norges dialekter, som jeg ikke har synderligt overblik over, er det mere indviklet. Både i sydlandsk, vestlandsk og nordlandsk findes *der*, og det kan ikke komme fra dansk, hvad der bl.a. fremgår af, at det kan hedde *der snør*. (Meddelt mig af Per Ivar Vaagland).

SVENSK har som bekendt kun *det*. Jeg har dog fundet et tilløb til tomt *där* (vag reference):

471 Man kan undra över hur det kom sig att en självlärd forskare, som relativt sent i livet lämnade musiken och kastade sig ut i naturforskningen, kunde bli sin tids främsta kosmolog.

Han stod förvisso inte ensam, där fanns vänner och medarbetare.

Mest känd är den yngre system [som var naturforsker]... (Forskning & framsteg nr. 6 1996 p. 12)

Men ellers bruges *det* som dansk *der* og *det*. Den vigtigste forskel er, at der i spørgeledsætning bruges *som*.

Men i skånsk dialekt skelnes der som i dansk mellem *där* og *det*, hvilket måske ikke behøvede at nævnes, da de skånske dialekter som bekendt er danske.

TYSK har kun *es* og bruger ingen subjektvikar i spørgeledsætning, hvad der altså er et rent dansk (og norsk riksmåls-) fænomen.

ISLANDSK bruger *það* 'det', har intet formelt subjekt i spørgeledsætning, men til gengæld, mærkeligt nok, en *það*-konstruktion med non-eksistentielt indhold uden parallel i skandinavisk og engelsk, men delvis tysk:

472 Það töluðu tveir menn saman

473 Es sprachen zwei Männer zusammen

foruden den nævnte non-eksistentielle med ubestemt pronomen (*enginn, einhver*).

Mindre overraskende er det, at islandsk i det hele ikke bruger *það* så meget som de øvrige germanske sprog. *það* er gennemgående uformel tale, og der er talrige stilneutrale gamle konstruktioner uden *það*, fx

474 Tveir drengir komu í gær

Som fremhævet af Platzack 1983 og Maling 1987 kan *það* knap kaldes en subjektvikar, eftersom det kun kan stå forrest i sætningen.

ENGELSK OG NEDERLANDSK ligner dansk mere, end tysk og islandsk gør. De har både et *it* og et *there*, som de fordeler nogenlunde som dansk. Bortset fra, at der ikke bruges subjektsvikar i spørgeledsætning, er den eneste fordelingsforskel den, at hvor dansk i type 5, *Der er dejligt på Fyn*, bruger *der*, har engelsk *it*, og nederlandsk det tilsvarende *het*:

475 It was lovely in Funen

Det er allerede nævnt, at engelsk savner *der bages*-typen og (følgelig) heller ikke har den stærkt udvidede brug af *there* i non-eksistentielle passiv-sætninger. Ved *there*-kløvning er der foruden muligheden med formel relativsætning også *ing*-form (mens muligheden svarende til *der sad en dreng og ville ud* naturligvis mangler, se nedenfor):

476 There was a boy who wanted to get out

477 There was a boy wanting to get out

Engelsk er mærkeligt nok generelt ikke kommet nær så langt i udviklingen af subjektsvikar: Ved siden af de netop nævnte 3 tilfælde helt uden, hhv. med *there* i begrænset omfang, har engelsk for det 4. slet ikke fået subjektsvikar i relativsætning. Der er kun et tilløb, fundet af Jespersen:

478 The only free room there was ...

For det 5. er der ingen tilløb til en subjektsvikar *here*. For det 6. er manglende subjektsvikar i type I ved verbet *be* ofte helt i orden:

479 A stain was on my shirt

For det 7. stiller engelsk i den centrale ukløvede type I med ubestemt subjekt strengere krav til eksistensen: Der er sjældent tale om, at noget opstår eller forsvinder, og aldrig, at det skifter plads. Overhovedet bruges næsten kun *be*:

480 Der gik en sky for solen ~ A cloud passed the sun

481 Der døde ingen danskere ~ No Danes died

482 Der faldt en hund i vandet ~ A dog fell into the water

ligesom engelsk ikke tolererer, at eksistens-finitet rummer en sekundær oplysning om subjektets placering i forhold til egne akser:

483 Der stod en mand uden for døren ~ A man stood outside the door

Engelsk kræver her det rene eksistens-finit *be* og må smugle den sekundære oplysning ind i en *ing*-form:

484 There was a man standing outside the door

Skal vi være lidt frække mod amerikanerne – og hvorfor ikke? – kan vi sige, at de aldrig havde fremhævet eksistens-reglen bedre end vi danske, hvis den ikke havde været så iøjnefaldende i engelsk.

På to væsentlige punkter har engelsk dog udviklet sig videre end dansk. For det første kan engelsk have subjektsvikar ved prædikativ, der betegner midlertidig tilstand:

485 There was a man drunk

486 There was a boy sick

For det andet kan engelsk (ifølge Milsark 1974 p. 155) indsætte *there* på dén tomme subjekts-plads, der opstår ved flytning af subjekt til tungt-leads-felt – uanset dets bestemthed:

487 Suddenly there flew through the window that shoe from the table

Her må man virkelig undre sig over, at dansk – alt i alt det sprog, der flittigst og mest varieret bruger subjektsvikar – lader subjektspladsen stå tom, om end konstruktionen er litterær.

Kontrol i tekstkorpus

En beskrivelse af *der*-konstruktion egner sig fortræffeligt til statistisk kontrol. Overhovedet var det glædeligt, om grammatiske analyser, sågar de store grammatikker, rummede en statistisk test af deres beskrivelser. Derved får forskeren for det første et procentuelt mål for, hvor meget tekst hans regler dækker; for det andet dukker der sikkert nogle specialtyper op, som ingen trods nidkærhed har indsamlet, og endelig får han nogle per se interessante tal for frekvens-fordelingen af de typer, han har opstillet.

Der-konstruktion kan man teste empirisk ad to veje: Dels kan man i et materiale af x forekomster af *der* kontrollere, om de alle stemmer med beskrivelsen, og viser type-fordelingen. Dels kunne man i et materiale af tilfældige sætninger finde talforholdet mellem *der*-konstruktioner og konstruktioner uden *der* samt tjekke hver eneste ikke-*der*-konstruktion for, om den nu også »lovligt« mangler sit *der*. Den sidste »vej« synes mig ikke så udbytterig som den første, bl.a. fordi et manglende *der* let kan skyldes skrift-tilbøjeligheden til at spare på *der*, således at reelle modeksempler med manglende mulighed for *der* let overses og jo i hvert fald ikke umiddelbart præsenterer sig som empiriske modeksempler: Man kan naturligvis ikke finde belæg på, at et sprogræk ikke kunne have stået i en bestemt sætning. Her gælder kun indfødte danskeres manglende accept: Sådan og sådan ville være uacceptabelt for mig. Jeg holder mig derfor til den første »vej«, men erkender, at en fuld empirisk test af fx *der* nødvendigvis må gå begge »veje«.

Den Danske Ordbog har med stor venlighed skaffet mig flere hundrede tilfældige udskrifter med *der* af sit enorme tekstkorpus 1983-1992. Der er skriftsprog og talesprog mellem hinanden. Jeg kunne umiddelbart være fristet til at tage en stikprøve fra al dansk tekst 1983-1992, men da ingen ved, hvilket forhold der hersker mellem skrift og tale i denne periode – dvs. forholdet mellem, hvad gennemsnitsdanskere hører og læser – falder ideen allerede på det. Herefter vælger jeg skriften i forventning om at finde større typevariation dér end i den mere stereotype tale. Jeg vælger de første 200 belæg med rent skriftsprog (aviser, ugeblade m.m.; om vægtningen må der søges oplysning hos DDO). Belæggene har rigelig kontekst, nemlig ca. 47 enheder før og ca. 47 enheder efter *der*. Kun i 2 tilfælde var konteksten ikke tilstrækkelig til at kategorisere *der*, hvorfor belæggene udgik.

Resultat

<i>Der</i> som subjektsvikar i relativsætning,		
der ikke indgår i kløvning	49,0%	} 52,5%
<i>Der</i> som subjektsvikar i »relativsætning« i <i>det</i> -kløvning	3,5%	
<i>Der</i> som subjektsvikar for ubestemt subjekt		33,0%
<i>Der</i> som adverbium		5,0%
<i>Der</i> i <i>der</i> -kløvning (som 1. <i>der</i> 2,5%, som relativt <i>der</i> 1,5%)		4,0%
<i>Der</i> som subjektsvikar i <i>hv</i> -ledsætning		2,5%
<i>Der</i> som subjektsvikar i subjektløs passiv-sætning		2,0%
<i>Der</i> som subjektsvikar i andre subjektløse sætninger		0,5%
<i>Der</i> som subjektsvikar i opremsning		0,5%
		100,0%

Stemte *der*-reglerne så med det empiriske materiale? Ja, der var overensstemmelse i alle eksempler, hvilket enhver kan kontrollere ved at rekvirere materialet hos mig eller DDO. Undtagen i 2 tilfælde! Der var hele ulejlighed værd. Disse to tilfælde rummer begge udtrykket

488 ↗Der «er noget 'galt

Regelbruddet er eklatant. Udtrykket kan med sit prædikativ umuligt kaldes eksistentielt. Jeg vil forklare denne undtagelse som opstået af et regelret

489 ↗Der 'er «noget 'galt

(hvis hovedtryk på *er* skyldes en rytmisk regel), der af en eller anden grund har fået trykomlægning og dermed syntaktisk omtolkning evt. i sammenblanding med det ligeledes regelrette

490 Der er 'noget, der er 'galt

Min forklaring støttes af, at det faktisk på svensk stadig hedder

491 Det är nå(got) 'galeit.

En anden og kedeligere forklaring er, at der blot er tale om et levn fra forrige århundredes non-eksistentielle *der*-konstruktion ved *noget*.

Litteratur

- Lars Brink: *Ordforrådets omfang og vækst*. Børnenes sprog – sprogene omkring børn. Kbh. 1979.
- Lars Brink: *Kompendium i dansk grammatik for islændinge*. Háskóli Íslands 1986.
- Lars Brink & Jørn Lund: *Dansk Rigsmål I-II*. Kbh. 1975.
- Lars Brink m.fl.: *Den Store Danske Udtaleordbog*. Kbh. 1991.
- C. F. Bruun: *En sproglig Undersøgelse*. Indbydelsesskrift til Aarsprøven og Afgangsprøverne i Horsens lærde Skole i Juni og Juli 1877. Horsens 1877.
- Jens Byskov: Om nogle Sætninger med der som foreløbigt Grundled. *Danske Studier* 1912.
- Jens Byskov: Om Begrebet Grundled. *Danske Studier* 1914.
- Paul Diderichsen: *Über das unpersönliche und das relative der im Dänischen*. Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague 1938.
- Paul Diderichsen: *Elementær dansk Grammatik*. 3. udg. Kbh. 1964.
- Hjalmar Falk & Alf Torp: *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania 1900.
- Aage Hansen: *Moderne Dansk*. Kbh. 1967.
- Erik Hansen: Modal interessens. *Danske Studier* 1972.
- Erik Hansen: De nye der-konstruktioner. En øjenvidneberetning. *Festskrift til Kristian Hald*. Kbh. 1974.
- Erik Hansen: Privatbrev af 22-12-1996, hvori bl.a. resultater fra hans og Lars Heltofts *Grammatik over det Danske Sprog* (u.udarb.) gives.
- Erik Hansen & Jørn Lund: *Sæt tryk på*. Kbh. 1983.
- Staffan Hellberg: *On Existential Sentences*. 1970. Stencil.
- Lars Heltoft: *The Pragmatic Syntax of Danish der-constructions*. The Nordic Languages and Modern Linguistics 6. Helsingfors 1987.
- Otto Jespersen: *Sætninger med der og det*. Afsnit i *Sprogets logik* 1914.
- Otto Jespersen: *Det lille danske der*. In memoriam Kr. Sandfeldt 1943.
- Holger Johansen: Om Adverbets Plads. *Danske Studier* 1928.
- S.-Y. Kuroda: *The Categorical and the Thetic Judgement. Evidence from Japanese Syntax*. Foundations of Language nr. 9. 1972.
- H. H. Lefolii: Strøtanker, navnlig om vore relativformer. *Danske Studier* 1906.
- Michael Lumsden: *Existential Sentences. Their Structure and Meaning*. New York 1988.

- Joan Maling: *Existential Sentences in Swedish and Icelandic*. Working Papers in Scandinavian Syntax. Lund 1987.
- Kristian Mikkelsen: *Dansk sproglære med sproghistoriske tillæg*. Kbh. 1894.
- Kristian Mikkelsen: *Dansk ordføjningslære*. Kbh. 1911.
- Gary Lee Milsark: *Existential Sentences in English*. MIT 1974. (Som bog: New York 1979).
- Erik Oxenvad: Om nogle upersonlige Konstruktioner i Dansk. *Studier tilegnede Verner Dahlerup*. Kbh. 1934.
- Christer Platzack: *Existential Sentences in English, Swedish, German and Icelandic*. Papers from the 7th Scandinavian Conference in Linguistics. Helsingfors 1983.
- Erik Rehling: *Det danske Sprog*. 3. udg. Kbh. 1965.
- Jann Scheuer: Der-konstruktioner i moderne dansk talesprog. 4. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet 8.-9. oktober 1992. Århus 1993.
- H. G. Wiwel: *Synspunkter for dansk sproglære*. Kbh. 1901.